

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ
Մ Ա Մ Ո Ւ Լ

ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍԵԱՅ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1880

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ,

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԴԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ
ԹԱԳՐԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿ ՀՕՐ
ՄԵՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆՆԵՐԸ
ՓՈՆՈՒԶ
ԱՐԴԻ ՇՈՒՆԱՍՏԱՆ
ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ
Ս. ԵՐՈՒՍԱԴԻՄԻ ՊԱՐՏԲԸ
ԿԻԼԻԿԻԱ
ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ
ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԶՄԻՒՌՆԻԱ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂԵԱՐՅ ՏԷՏԷԵԱՆ

... ..

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ

Ժ. ՏԱՐԻ

1880

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ԱԶԴԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Եթէ կայ բան մ'որ մեր սովորութեանց և խմբագրական պաշտօնին յետին աստիճան ծանր երևի, այս է թերթին գլուխն ապա մը դնել, և այս ալ, բաժնեդին պահանջելու մտօք ազդ մը: Սակայն մեր ընթերցողներուն գրեթէ մէկ մեծ մասին անտարբերութիւնն ու դժկամակութիւնը կ'ստիպեն մեզ մեր տրամագրութեան հակառակ վարուիլ: Սան դեռ ևս դաս մ'ընթերցողներ որ փոխադարձ պարտուց և իրաւանց սկզբունքը չեն իմանար և կարծեն թէ իրաւունքը, թերթը ժամանակին ստանա-

լու իրաւունքը, իրենց քմաց յարմար յօդուածներ պահանջելու իրաւունքը, նիւթերու և լուրերու զանազանութիւն և առատութիւն տեսնելու իրաւունքն իրենցն է, իսկ շարունակ իրենց բոլոր այդ փափաքները կատարելու պարտքը, թերթը ժամանակին իրենց ձեռքը հասցընելու պարտքը, տպագրական ծախուց համար ներդրութիւն կրելու պարտքը խմբագրինն է, իսկ սա իրաւունք մը չունի, չունի իրաւունք բաժնեգին պահանջելու, չունի իրաւունք հաւաքիչը ստէպ ստակի համար ուղարկելու, այլ միայն դատաստարտուած է խմբագրել, ամեն բան հոգալ, տպել տալ, դրամ վանել, մի միայն հաճելի լինելու մտօք դաս մը բաժանորդներու, որ կարծեն թէ իրաւունքի մօտ պարտք մը չունին, թէ ազատ են վճարելու կամ երբեք չվճարելու, քանի որ ~~պատկարասի~~ ^{պատկարասի} թերթ մը, թէ արդէն մեծ շնորհ ու պատիւ մ'ըրած կ'սեպուին խեղճ խմբագրին և թէ ինքզինքնին յառաջադիմութեան ու հայրենասիրութեան պաշտպաններ կ'հռչակեն, միշտ այս պայմանաւ որ իրենց պարտքը չվճարեն և քսակը չբանան:

Լումբազդրութիւնս կ'ստիպուի յայտարարել այս տեսակ ճրի աշխատութեան պաշտպաններու որ տակաւին ոչ Ֆուրիէի Փալէստէրը կ'գտնուինք և ոչ Վապէի Ըրզատիան, և թէ իրաց ներկայ վիճակին մէջ ամեն ծառայութիւն ծառայութեամբ կ'փոխանակուի, պիտոյից վրայ հիմնաւ ամեն բան իր փոխանակելի արժէքն ունի: Եթէ մեր թերթն իրենց աչքին առջև պիտոյք մը չէ, եթէ միայն բաժանորդութեան անունը կ'փառասիրեն, եթէ անուանական քաջալերութեան մը համար կ'գրուին, մեզի համար այդ փառասիրութիւնն, այդ արուեստական խնդիրքը, այդ անօգուտ քաջալերութիւնն ոչ միայն պէտք մը չէ այլ ֆլստս մը: Հետևապէս այդպիսի բաժանորդներ կ'պարտա-

ւորին շնչանին սկիզբը թերթը մերժել, որպէս զի խմբագրութիւնս իր այս ձեռնարկութեան որչափ իրական ելքը նոյնքան մուտքը կը ներկայէ՝ կարող լինէր ճամբան շարունակել ապահովապէս կամ դադարիլ: Խմբագրութիւնս սովորութիւն չունի բաժանորդութիւն մուրալ, քաջ դիտնալով որ ամեն ապրանք, և թերթն ալ ապրանք մ'է որ իր արտադրութեան ծախքն ունի և խնդիրքի ու առաջարկի օրինաց կ'ենթարկի, երբէք զնորդին վեհանաճութիւնը կամ առատասարտութիւնը զրգուելով չծախուիր, այլ անոր ճշմարիտ պիտոյեց վրայ հիմնեալ խնդիրքի համեմատ կ'քշուի:

Կերևի թէ՛ այս հրատարակութեան նկատմամբ՝ ցոյց տրուած պիտոյքը շինծու է ոմանց համար, վասն զի ի բաց առեալ կարգ մը բաժանորդներ՝ որ իրենց պարտք և հասկիլ բառին իմաստը քաջ ըմբռնած են, և որոց համար խօսք մը, թեթեւ գանգատ մ'անդամ չունինք, կը գտնուին այնպիսիներ որ դրամի տեղ խօսք տալ սորված են, և խմբագրութիւնս անոնց խօսքին վստահութիւն ցոյց տալով՝ տարւոյն վերջը դիտած է որ իր հաշուեկշռին մօտից կողմն միայն յոյսեր, խոստումներ ու ապաւինելի կերևին և իր հաշիւը բոլորովին կ'սանդարեն:

Յայտնի է թէ՛ այսպիսի ենթադրական հաշուով թէև ակամայ, ճամբայ ելնողը կ'իջնասուի, մանաւանդ երբ իր կարողութիւնը չներեր զոհողութեան սահմանն անցնիլ, և իր արժանապատուութիւնը չներեր իր բացը դոցելու համար աղերսարկուի դիրք մը բռնել և ողորդել միջոցներու գիմել: Ետևապէս՝ հարկ է թերթի մը մուտքը հաստատապէս որոշուի որպէս զի ելքն ըստ այնմ սահմանուի և կանոնաւորապէս վճարող բաժանորդներու զրկանք չպատահի: Ի հարկէ՝ երկարատեւ փորձառութիւն մը պէտք

էր մեր աչքը բանալ և չափ մը դնել մեր վստահութեան
այն բաժանորդներու մասին որ կ'ըժկամակին իրենց բաժ-
նեզինը վճարել, սակայն մեր չափասիրութիւնը մէկ կողմէ
և այդ բաժանորդներու խնդիրքը, ուսումնասիրութիւնը,
պատիւը միւս կողմէ անտես առնել կ'տային մեզ փորձառու-
թեան դասերը:

Բաւական ժամանակէ ի վեր՝ մեր Գործակալներու մի-
ջոցաւ առնուած տեղեկութիւններն, որ յետին ծայր վճա-
տեցուցիչ են, դրզիւ տուին մեր այս նկատումներուն: Ան-
հաւատալի թուի՝ թերևս, սակայն ստոյգ է որ մեր բա-
ժանորդներէն մեծ մաս մը՝ թէ՛ Ա. Պօլեա և թէ՛ այլուր, ոչ
միայն ներկայ տարեկան շրջանի, որ կ'ըլնայ երկու ամսէ,
բաժնեզինն, այլ և նախորդ տարուան բաժնեզինը չեն վճա-
րած, հաւաքիչներուն անդու ջանից հակառակ: Հաւա-
քիչը խնդրելէն կ'ձանձրանայ, և կ'ամչնայ իսկ, թէ՛ և խոն-
դրածն իրաւունք մ'է և ոչ ողորմութիւն, սակայն բաժա-
նորդը մերժելէն չամչնար, և այնքան կ'օրաձգէ վճարքն որ
տարին կ'բողբի, և ի վերջէ նոր տարւոյն հետ հինն ալ
վճարելու խոստմամբ՝ նոր տարւոյն շրջանը կ'հանէ:

Խմբադրութիւնս չկրնար սցապիսի անհետեւ ընթացք
մը մեկնել, մանաւանդ այն անձերու կողմէ որ կարօտ չեն
և որ դանդաւաններ կ'ուղղեն գործակալութեան երբոր թերթն
ուշ կ'ստանան:

Յաւալի այլ ճշմարիտ իրողութիւն մ'է որ դեռ մեր
մէջ խմբադրութեան ծանր պաշտօնն ի նկատի չառնուիր
և անոր՝ թող քաջալերութիւն և օժանդակութիւն, նոյն
իսկ օրինաւոր պահանջումը չտրուիր, որպէս զի առանց նիւ-
թական դժուարութեանց իր ընթացքը հանդարտ ու ան-
վրդով կ'ատարէ: Արբոր թերթի մը, բառգրքի մը հրատա-
րակութիւնը, պիտանի լինելը խոստովանելով հանդերձ,

խրախոյս չգտնելէն զատ՝ մեր ժողովրդեան մէջ, վհատութեան նշաններ կ'տեսնէ, յառաջդիմասէր ձեացող ազգայիններու կողմէ որ իրենց պարտքը վճարելու կ'դժկամակին, զիւրին է երեակայել թէ որքան յետադէմ վիճակի մէջ կ'գտնուի այդ ժողովուրդն, որ սակայն սովոր է՝ իր անմիջական պիտոյքը մոռնալով՝ սաւառնիլ այն բարձրագաւառներն ուր կարծէ թէ անարգել պիտի վայելէ՝ իբրեւ երկնային մանանայ, ինչ բան որ կ'փափաքի միայն, մինչդեռ իրօք այդ նպատակին հասնելու համար իր ձեռքին տակ գտնուած նախնական միջոցները զարգացրելու անփոյթ է, և այս միջոցներուն մէջ զլիաւոր տեղ մը կ'բռնէ ազգային մամուլը:

Խմբագրութիւնս իր ազդն աւելի երկարելու միտք չունի, այլ վերստին հրաւիրել իրենց բաժնեգիրն չվճարող բաժանորդներն որ փութան իրենց թէ հին և թէ նոր պարտքը հաւուցանել և նոր շրջանին իրենց բաժանորդութիւնը պիտի շարունակեն թէ ոչ յայտնել:

Եթէ այս քաղաքավարական հրաւերն անտես առնուի՝ Խմբագրութիւնս պիտի ստիպուի յականէ անուանէ հրատարակել անոնք որ իրենց պարտքը վճարելու կ'դժկամակին:

Թ Ա Գ Ր Ի Ր

Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԷ ՀՕՐ

Լրագիրները բերին մեզի Ամեն Ս. Պատրիարք Հօր մէկ նոր Բազմէի ի պատասխանի Բ. Դրան այն հրամանագրին որով կ'պահանջէր պաշտօնական գրութեանց մէջ Հայաստան բառը չգործածել և Հայ ժողովրդեան ու Տէրութեան մէջ ի վաղուց հաստատուած քաղաքային յարաբերութեանց միջնորդութիւնը դադրեցնել:

Ինչպէս որ կ'թուի, այդ հրամանադիրն երկու իմաստ ունի. մին Հայաստանի գոյութեան ժխտումը, միւսը զարաւոր իրաւունքի մը մերժումը: Երկուքն ալ նոր խնդիրներ չեն, և ծնունդ առած են նոր քաղաքականութեան մը շնորհիւ, որ սովորաբար իրաց անունը փոխելով կ'կարծէ հարթել կամ՝ բառնալ այն դժուարութիւններն որ նոյն իրաց դրութենէ կ'ծաղին:

Արդէն տարի մ'առաջ՝ Պիքօնաֆիլտեան պաշտօնէութեան օրով՝ անկլիական պաշտօնական թղթակցութեանց մէջ Հայաստան անունը Բիւրախատանի փոխուած տեսնելով՝ բաւական յուզուեցան Հայք և իրենց Ազգային Ժողովն այդ բուռն անուանափոխութիւնն աշխարհագրական և պատմական ճշմարտութեան հակառակ գտնելով՝ վիճաբանութեան առարկայ ըրին, որպէս թէ մաթեմադիքական ճշմարտութեան չափ անհերքելի իրողութիւն մը վիճաբանութեան և նոր հաստատութեան կարօտ լինէր: Նոյնպէս նոր երևոյթ մը չէ Ազգ. Պատրիարքարանի քաղաքային իրաց վրայ Ռաֆրէիներ գրելու մերժումն, և՛ եթէ չենք սխալիր, մի քանի տարի առաջ՝ այս մասին, եթէ ոչ այնքան մեծասաստ հրամանադիր, գէթ բերանացի ու զրաւոր զեկուցումներ եղած են: Բայց թէ ի՞նչ շարժառիթ ունի այդ պաշտօնական բարձր հրամանադիրն և թէ ինչո՞ւ համար Բ. Դուռն իր մէկ հպատակ ազգին հայրենի անունն ու մէկ հին իրաւունքը ջնջելու տրամադիր կ'երևի, մեր նախորդ ամսագրին մէջ՝ Ամեն. Ս. Պատրիարք Զօր ուրիշ մէկ Ռաֆրէին առթիւ՝ քիչ շատ բացատրելու փորձ փորձած լինելով՝ աւելորդ կ'համարինք կրկնութիւններ ընել: Միայն կ'ցաւինք որ Բ. Դուռն՝ թերևս մի քանի Թուրք լրագիրներու անհիմն տեղեկութիւններէն ներշնչուած, իր հպատակ Հայոց բաղձանաց վրայ թիւր գաղափարներ առած լինելով, պատմական ակներև իրողութեան մ'առջև անդէտ կ'ձևանայ, և դարաւոր իրաւունք մը, թերևս վտանգաւոր համարելով, յետս կոչելու կ'միտի: Սակայն Ազգային Պատրիարքարանն Բ. Դրան մէկ պաշտօնական ճիւղը կ'համարուի, և Ս. Պատրիարքն անոր մէկ պաշտօնեայն, հայրենի հողին շահուց համերաշխութեամբ կապուած, այնպէս որ՝ եթէ բունէն ճիւղը քակուի, ակնկալեալ արդիւնքն, այսինքն Հայոց կերպ մը քաղաքային կարեւորութիւնը դադրելու և զանոնք հասարակային կեանքէ բոլորովին հեռու պահելու խորհուրդն, անախորժ հետեւութիւն և Տէրութեան շահուց անհամաձայն կացութիւն մը կրնայ յառաջ բերել:

Այլմեքենանք որ ժողովրդեան մը պատմական ու ազգային կեանքը բառնալու համար քիչ շատ կ'զօրէ այն օրէնսդրական ու քաղաքագիտական բռնութիւնն որ անոր ամեն ընտանեկան կապերն, ազգային հիմնարկութիւններն, օրէնքը, կրօնքը, լեզուն կ'լուծէ ու կ'քանդէ, սակայն չենք կարող ըմբռնել ազգի մ'էութեան փճացումն պարզապէս հայրենի անուան փոփոխութեամբ և հին իրաւունքի մը բարձմամբ։ Օսմանեան տէրութիւնն Հայ ժողովուրդն ըստ կարի իրեն մօտեցընելու և Տէրութեան մէկ կարևոր ու հաւատարիմ մասը կաղմելու համար ի վաղուց տուած է անոր արտօնութիւններ զոր ոչ միայն իր կրօնական դիրքն այլ և իր տիրապետական զգացմունքն ու քաղաքականութիւնն իրեն կ'հրամայէին։ Դարերէ ի վեր՝ Հայը ցոյց տուած է որ արժանի է այդ վստահութեան ու արտօնութեան, և դանդատած է Ազգային Պատրիարքարանի միջնորդութեամբ, ինչպէս կ'դանդատի որդի մը հայրապետական հօր մը, ծառայ մ'իր տիրոջ, այն ծանր կեղեքմանց համար զոր կրած կ'համարի հօր կամ տիրոջ կամաց և արդարութեան հակառակ։

Այս պաշտօնական առնչութիւնն, որ անձիւ ծառայական օգուտներ կ'արտադրէր, Ազգային Պատրիարքարանի վրայ կ'դնէ ծանր պատասխանատուութիւն մ'առ Ազգն ու Տէրութիւնն, որոց մին իբրեւ համարաւու և միւսն իբրեւ խնդրարկու, մին իբրեւ օրինաց ու դանդատանաց դորձադիր, և միւսն իբրեւ աղերսարկու կ'ներկայանային։ Արդ՝ այդ պաշտօնական յարաբերութիւնը խզել, վասն զի աղերսարկուն աւելի բարձր կ'խօսէր այս վերջին ժամանակներս, իր դարաւոր դործունէութեան ապահով ասպարէզ մը և իր երկարատեւ հաւատարմութեան փոխարէն ակնկալեալ վարձատրութիւն մը չտեսնելուն, մինչդեռ իրմէ ստորին կարգի ժողովուրդներ՝ արտաքին պաշտպանութեան ու ապստամբական շարժումներու զօրութեամբ՝ հատուցում կ'ստանային, ուրիշ բան չնշանակէր այլ միայն հեռացընել, օտարացընել այն ժողովուրդն որ վստահութեամբ իր վերքերը կ'ցուցնէ բժշկին բոյժ գտնելու յուսով, և զանի ստիպել իր դիւտն ճարը նայելու և ուրիշ բժիշկներու մօտ դեղ ու դարման փնտռելու։ Հայր մը, կառավարութիւն մը՝ չկրնար՝ առանց այս ընթացքին հետեանաց վրայ ցաւելու՝ իր առջեւէն վերնտեղ չափահաս օրդի մը, հպատակ մ'որու հետ երբեմն իբրեւ բարեկամ և խորհրդական կ'վարուէր, և որու յանցանքը լծերէս սովո-

իականէն աւելի ուժով իր տառապանքը բացատրելն է, միշտ այնքան պիտի խոնարհութեամբ որ բարեգութ հայր մը պիտի հոգ տանի այնքան փութով դարմանել զանոնք որքան որ որդին իր հանդարտ ու համբերատար ողին ցոյց տուած է ուրիշ աւելի ծանր պարագաներու մէջ :

Ամեն. Ս. Պատրիարքին Ռաբբինը զոր կ'հրատարակենք՝ իբրեւ պաշտօնական կարեւոր թուղթ մը, աւելի բարձր ու բանաւոր նկատողութեանց մէջ կ'մտնէ, նկատողութիւններ՝ զոր կ'շօշափեն թերեւ մեր նախորդ ամսագրին մէջ ըրած խորհրդածութիւնները : Արժանաւոր ու աղնիւ դիւրք մը կ'բռնէ Ս. Պատրիարքն իր պատասխանին մէջ, ցոյց կ'տայ թէ որքան անհետեւ ջնջել Հայաստան անունը գրչի ծայրով և թէ որքան կարեւոր է որ գաւառացի Հայ յեր Ազգային Պատրիարքարանի միջնորդութեամբ իրենց ցաւերը ներկայեն Բ. Դրան, քանի որ ուրիշ որ և է տեղական դործիք կրնայ տարբեր գոյն տալ այդ ցաւերուն և ճնշելով ծանրացնել այն վերքերն որ արդէն կ'արիւնեն Օսմանեան Պետութեան մարմինն, որու մէկ պիտանի ու կենսական անդամը կ'համարուի Հայ ժողովուրդն, արժանի մեծագոյն խնամոց՝ իր փորձեալ հաւատարմութեամբ :

Ինչպէս որ կ'յուսացուէր, Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր Ռաբբինի փափաքելի արդիւնքն արտագրեց. ըստ որում Բ. Դուռն Պատմութեան վճիռն և Ռաբբինին խորհրդածութիւններն ի նկատի առնելով՝ անվթար կ'ուզէ պահել Հայաստան անունն, ինչպէս որ անվթար կ'պահուի Հայութիւնն, և վերստին թոյլ կ'տայ Ազգ. Պատրիարքարանի շարունակել՝ ըստ առաջնոյն՝ այն յարաբերութիւններն որ պահ մը պղտորած էին՝ թիւրիմացութենէ, և ի դործ դնել արքունուտ տրուած արտօնութիւններն յօգուտ Օսմանեան Պետութեան և անոր մի մասը կազմող Հայաստան աշխարհին :

Աւասիկ Ս. Պատրիարք Հօր Թաղրիքը .

Ս.Ո. ԲՍ.ԲԶԲ. ԱՌԱՋԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՆ

Բարձրապատիւ Տէր ,

Ընկալայ Ձեր Բարձրութեան օգոստոս 30 և սեպտեմբեր 4 ամսաթուով կրկին ծանուցագրերն, ի պատասխանի մեր այն կրկին Թաղրիքներուն, զորս պատիւ ունեցած էի յուլիս 30 և օգոստոս 27 ամսաթուով ուղղել Ձեր Բարձրութեան և առաջնով Ձեր խո-

րին ուշագործութեան յանձնել Կ. Պօլիս գտնուող Վասպուրականցի ազգայնոց մի հանրադիրն, որու թարգմանութիւնը հաղորդած էի ներփակեալ, և երկրորդով՝ զանգատած էի Թուրք մամուլին նկատմամբ, որ Հայոց ազգին դէմ յարձակողական յօդուածներ կը հրատարակէ, զրկուիչ և թշնամական լեզուով, և խնդրած էի որ ըստ օրինի և սովորութեան՝ աղլարարութիւն մ'ուղղուի այդ թերթերուն որպէս զի իրենց ընթացքն ուղղեն :

Չեր Բարձրութիւնն իւր կրկին ծանուցադրելով՝ զորս ուշի ուշով նկատողութեան առի, կը յայտարարէ թէ Հայաստան բառն՝ որով Վասպուրականի ազգայինք անուանած էին իրենց հայրենիքն յիշեալ հանրադիրն մէջ, չկրնար ընդունուիլ պաշտօնական լեզուի մէջ, թէ այդ հանրադիրն բնագիրն ըստ որում Պատրիարքարանէն պահանջուած է և չէ յանձնուած և թէ միանգամայն անոր մէջ դէպքեր ճշդուած չեն, յարուցեալ զանգատները թշնամական կրից արդիւնք են, թէ այս տեսակ զանգատանաց համար Բ. Դրան քով մեր միջնորդութիւնն սողտանայ արժանի է, թէ Պատրիարքին պաշտօնն կայսերական հրովարտակով և նոյն իսկ Հայոց ազգին Սահմանադրութեամբ սահմանուած ու դժուած է, և Պատրիարքը չունի երբեք ըստ կանոնի միջնորդութեան իրաւասութիւն մը. հետեւաբար Չեր Բարձրութիւնը կ'աղաարարէր մեզ բոլորովին դադրիլ այսուհետեւ այս տեսակ միջնորդութեան պաշտօն մը կատարելէ :

Հարկ չկայ Չեր Բարձրութեան բացատրելու թէ Հայք բաղմագարեան հայրենիք մ'ունին, որու անունը Հայաստան է, աշխարհ համօրէն այդ անունով կը ճանչնայ զայն, և պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը նուիրագործած են այդ անունն : Նոյն իսկ պաշտօնական աշխարհացոյց քարտէսներ, որք կայսերական կառավարութեան վաւերացման գրոշմը կ'կրեն, Հայաստան անունով սահմանած և դժած են Հայոց հայրենիքն՝ իրրեւ մի մասն Օսմանեան երկրին : Հետեւաբար Հայաստան անունը ոչ ի չղոյէ հնարուած և ոչ նորաստեղծ բառ մ'է, և չկրնար անշուշտ յանցանք համարուիլ երբ Հայերն ևս իրենց հայրենիքն յորջորջեն իւր բնիկ անունով : Այս մտածութեամբ Հայոց ազգն և իւր Պատրիարքարանը կը զործածեն Հայաստան անունը պաշտօնական թղթոց մէջ, նման Բիւրձախտան, Լազիստան և Նիւրձիստան անուանց :

Վասպուրական Հայոց հանրադիրն բնագիրն, ստուգիւ, խնդրուած էր Պատրիարքարանէն՝ պաշտօնէի մը միջոցաւ : սակայն

նոյն հանրագիրն իմ քովս կը գտնուէր, և ըստ որում այն միջոցին բացակայ էի եւ Պատրիարքարանէն, այս պատճառաւ չէր կրցած նոյն հանրագիրը հաղորդուիլ ներկայացող պաշտօնէին: Այլ սակայն՝ այս առաջին անգամն էր որ մի այս տեսակ պահանջում տեղի կ'ունենար, զի մինչև ցարդ Բ. Գուռը չէր ուղած երբեք այն հանրագրերուն բնագրերն՝ որոյ մերթ թարգմանութիւնն և մերթ բովանդակութիւնը Պատրիարքարանիս կողմէ հաղորդուած էին իւրեն. հետեաբար հարկ ըլլալով՝ նախ այս պահանջման շարժառիթն իմանալ, տեղեկութիւն խնդրած էի այս մասին, և կ'սպասէի պատասխանի:

Այդ հանրագրին մէջ, ինչպէս դիտել կուտայ Ձեր Բարձրութիւնը, զեղծմանց և բռնութեանց մանրամասնութիւն չկայ. սակայն արդէն բաղմամբիւ թաղրիրներով Բ. Գրան ծանուցուած են թէ Հայոց դանդաղաներն ինչ պատճառներէ կը ծնին և որոյ գէմ ուղղեալ են. իսկ այս վերջին հանրագրին նպատակն էր խնդրել նպարդապէս գործադրութիւնն այն բարենորոգմանց՝ որք խոստացեալ էին, և որոյ Հայոց ազգը կ'սպասէ ակնկառոյց. ուստի բնական էր որ այդ հանրագրին մէջ չկրկնուէին արդէն ծանուցեալ գէտքերու մանրամասնութիւններն:

Վասպուրականի Հայերն ուրիշ քանի մը դաւաճներու ժողովըրդեան նման՝ կը տեսնէին որ իրենց հայրենի երկրին մէջ շատ տեղեր ապահովութիւն և անդորրութիւն կը պակսի, կը տեսնէին որ խոստացեալ բարենորոգմանց իրացումն օր քան զօր կը յապաղէ, և արդարութիւն չըլլար իրենց՝ երբ տեղական վարչութեան կը դիմեն իրենց ցաւօցը համար, կը տեսնէին որ Թուրք մամուլը ընդհանրապէս բարենորոգմանց գէմ կը զինի ֆասաբեր հրատարակութիւններով, ուստի յուսաբեկ ինձ կը դիմէին ստէպ իրենց վիճակին դարման խնդրելով. կը յուսագրէի զիրենք միշտ թէ իրական և կատարեալ բարենորոգումներ նիսի դան վերջ տալու իրենց ցաւօց և թէ Օղոտտափառ Սուլթանին բաղձանաց մի միակ առարկայ եղած է այս, և այսպէս զիրենք ի համբերութիւն կը յորդորէի. տակայն բողբարիւ ժողովուրդը յուսատու յայտարարութիւններէ զատ՝ որ և է իրական արդիւնք մը չտեսնելով, այս անգամ այդ հանրագրով իւր ցաւերը յայտնէր էր մեր Ազգային Նրբսիրտանական ժողովին, որ արձանագրելով այդ հանրագիրը իւր ատենագրութեան մէջ, ինձ յղեւ՝ էր զայն որպէս զի անօրինեմ ինչ որ արժան է:

Այս պարագաներէն դիւրին է բմբռնել որ եթէ անտարբեր դրտաւորութիւն մի այսպիսի աղերսանաց առջեւ, և չփութայի Հայոց հանրագրին օրինակը մատուցանել առ որ անկէր և կամ շատանայի անոր մէկ քաղուածոյն միայն հաղորդելով, աղերսարկու ժողովուրդն՝ որ այնքան վշտօք և տուայտանօք համակուած էր, պիտի կասկածէր թէ իւր աղերսանաց կարեւորութիւն չեմ ընծայեր ես:

Չեր Բարձրութիւնը գիտէ անշուշտ որ երբ երկիրն արտաքոյ կարգի ստացնայի մէջ ինկաւ և զանազան ծանր դէպքեր յաջորդեցին իրարու, ես էի՝ որ իբր միջնորդ Տէրութեան և Ազգիս մէջ, յորդոր կը կարգայի ստէպ ժողովրդեան որ անեղծ պահէն իրենց դարաւոր հաւատարմութիւնն առ Պետութիւնն Օսմանեան, ես էի որ յորդոր կը կարգայի որ Տէրութեան դոյութեանն ու փառաց պահպանութեանն համար չինայեն ինչ զոհողութիւն որ կրնան ընել անձնագէտ և նիւթագէտ: Այս ընթացքս ապարդիւն և անձանօթ չմնաց նոյն իսկ Օգոստոսիաւ Սուլթանին, և Նորին կայսերական Ղեհափառութիւնը զնահատելով զայն, շնորհ ըրաւ յայնժամ զիս իւր ներկայութեանը կոչել, և արժանի ընելով զիս իւր կայսերական մեծարանացն, իւր բարձր գոհունակութիւնն յայտնեց Հայոց ազգին հաւատարիմ ընթացից և մատուցած բազմազան ծառայութեանցը համար, և անոր համբերատար ոյին՝ որով այնքան տառապանաց և թշուառութեանց կը տոկար դիմագրաւ, զովելով ըսաւ. «Հայոց ազգը արժանի պիտի լինի վարձատրութեան և պիտի օգտի այն բարենորոգումներէն՝ որոց զործադրութիւնն որոշուած է»: Այստե՛րական այս բարձրագոյն խոստումն Հայոց ազգն սփոփեց, և այն օրէն հետէ կ'սպասէ անձկանօք անոր իրացումը տեսնելու: Հետեւաբար Հայոց պահանջումն երբեք մի թաղուն դիտում չ'սքօղեր, այլ կատարելագէտ անկեղծ է և օրինաւոր: Հայոց ազգն իմ միջնորդութեամբ Նորին կայսերական Ղեհափառութեան զթութիւնը կը հայցէ իւր աղետից բարձման համար, և իրացումն այն բարենորոգմանց, որոցմէ ոչ թէ միայն ինք՝ այլ նոյն իսկ իւր խելամ հայրենակիցք պիտի օգտին անշուշտ:

Չէի կրնար մտաբերել սակայն որ այսպիսի օրինաւոր և պարզ խնդրոյ մը զործադրութեան համար՝ իմ միջնորդութիւնս ի յայնչանս դուրէր ինձ: Արդէն մեր ազգային Սահմանադրութեան առաջին յօդուածին համաձայն, Հայոց Պատրիարքը Տէրութեան հրամանաց միջնորդն է Ազգին առջեւ, և փոխադարձաբար պարտաւոր

է նաև իւր Ազգին համար միջնորդել Տէրութեան մօտ, և անոր խնդիրները Բ. Դրան ի ծանօթումն բերել և արդարութիւն և օգնութիւն հայցել: Այս միջնորդութիւնը նոյն իսկ Օսմանեան Սահմանադրութեան կը համաձայնի կատարելապէս:

Եթէ այնպէս կը կարծուի թէ Պատրիարքարանի միջնորդութեան նիւթ եղող խնդրոց մէջ կան այնպիսիք, որք անհատական իրաւանց կը վերաբերին, և իբր՝ Պատրիարքարանի միջամտութեան չեն կարօտիր, պէտք է դիտել որ իբր մասնաւոր նկատուած այդ խնդիրներն այնպիսի իրողութիւններէ ծագած են, որք հասարակաց տնդորդութիւնը կ'չքաջեն, երկրին բարդաւաճումն և ժողովրդեան հարստութիւնը կը վտանգեն, և հետևապէս հանրական կերպարան մ'ունին. մասնաւոր որ ժողովրդեան դանդառներն ուղղուած են ինչ մը ազդեցութեան տէր պէյերու, ազաներու և տեղական պաշտօնակալաց ուննց դէմ. բնականաբար կեղեքեալ ժողովուրդը չէ կարող համարձակիլ տեղական կառավարութեան դիմելու այս շարիքներուն բարձման համար, և կ'ստիպուի իւր վիճակը Ազգ. Պատրիարքարանի յայտնել: Այս է ահաւասիկ պատճառն՝ որ Պատրիարքարանը կը հարկադրի ի նպատ հարստահարելոց միջնորդել Բ. Դրան առջև, միջնորդութիւն՝ զոր կը կատարէ ի պաղուց անտի, և նոյն իսկ Տէրութեան համար անօգուտ չէ եղած այն:

Պատրիարքարանը դո՛հ չէ շարունակ իւր ժողովուրդէն դանդաւանաց ձայներ լսելուն և միջնորդութեան այս միջ հոգը տանելու համար, բայց եթէ այս միջնորդութիւնը զանազ և բոլորովին լքանէ ժողովուրդը, յուսահատութիւնն ու հարկը պիտի բռնադատեն զայն իւր խնդրոց համար ուրիշ միջնորդ մարմին մը փնտռելու և միջնէն իսկ յոչ կամաց կրօնափոխութեան միտելու: Այս պատճառներու առջև անհրաժեշտ եղած է մեզ, թէ Տէրութեան և թէ Ազգին օգտին համար շարունակել մեր միջնորդութիւնն և այս մասին մեր խիղճը հանդարտ է:

Արդ, Բարձրապատիւ Տէր, այս դիտողութիւններն և խոհրդածութիւնները մատուցանելով Ձեր ուշադրութեան, քաջայայտ եմ որ Տէրութեան ձեռք առնելիք իմաստուն և անմիջական տնօրէնութեանց և մեր Օղոստափառ Աւհապետին շնորհիւ, իրաց այս յաւաքի վիճակը միանգամ ընդ միշտ վերջ կը դանէ, և յայնժամ Պատրիարքարանն ալ կ'աղտաի ժողովրդեան ամենօրեայ դանդաւանիքը լսելէ, և ոչ ևս պէտք կ'ունենայ Բ. Դրան առջև միջնորդելու:

հելու — միջնորդութիւն, որ եթէ հախարարաց տաղաուկ կ'ազդէ, ոչ նուազ հոգ կը պատճառէ նաեւ Ազգ. Պատրիարքարանի :
Կը մտնէր որ ամենաղօրն Աստուած զօրավիշն լինի Տէրութեան բարձր Պաշտօնէից, որ յաջողին երկրին այս տաղնապալից վիճակին վերջ տալու :

10 սեպտեմբեր 1880 :

ՄԵՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆՆԵՐԸ

Ս.

Ինչ որ ժամանակ մը մեր մէջ տիրացու, վարժապետ, պատուելի կ'ըսուէր այսօր ընդհանրապէս հասանալիս կ'լուրջուի : Սեռական բառ մ'որ սակայն զանազան տեղեր անորոշ առմամբ կ'որոշածուի, և թէև ինքնին կ'նշանակէ անձ մ'որ՝ եթէ ոչ հիմնական հարեանցի հմտութիւն ունի ուսմանց այլ և այլ ճիւղերուն, բայց երբեմն կ'յատկացուի ուսումնական անունն նաեւ այն անձերուն որ հազիւ դասական, վիպական կամ օրագրական գիտելեաց տեղեակ են և վեր ի վերոյ կրթութիւն մը ստացած : Այս կարգի ուսումնականներ բաւական շատ կ'դասուին մեր մէջ և քիչ շատ հեղինակութիւն մը կ'կազմեն, մանաւանդ այն քաղաքներու մէջ ուր ժողովուրդը չէ կարող զանազանեւ ճշմարիտ ուսումնականութիւնը կերպ մ'իմաստակութենէ որ յօւրի է քան թանձր սղիտութիւնը : Շատ ընդարձակ է այս նիւթը, սակայն մեր խօսքը չպիտի դառնայ այսպիսիներու վրայ որոց գոյնն ու պաշտօնը շատերուն յայտնի են, և կերպ մ'անցում կ'կազմեն թերեւ հին ու նոր դաղափարներու մէջ, և ոչ այն խնդիրներուն վրայ որ Ազգին իմացական վիճակին, դրական վիճակին, լրացրական ու կրթական վիճակին կ'վերաբերին : Մենք աւելի համեստ շրջան մը պիտի ընտրենք, պիտի համառօտ քննենք ուսումնական կոչումը անձերու առանձին յարաբերութիւններն, ազգային կենաց վրայ իրենց ունեցած ներդրածութիւնն, Ազգին հանրական շահաց նկատմամբ՝ ծառայութիւնը, պատահապէս

ախարի մը նետելով նաև այն կէտերուն վրայ որ հայ մատենա-
դրութեան ու գրագէտներու կայութեան կ'վերաբերի :

Քիչ շատ բարեկիրթ ընկերութեան մը մէջ ամեն անհատ և ան-
հատներու դասեր յատուկ պաշտօններ կ'վարեն և ոչ միայն անձ-
նական այլ և հանրական պիտոյից մատակարարութեան կ'նպաստեն՝
խրաբանչիւրն իր սահմանին մէջ՝ փոխադարձ ծառայութեանց և աշ-
խատութեան բաժանման շնորհիւ : Այս գործունէութենէ և աջակ-
ցութենէ կ'ծաղին յարաբերութիւններ որոց վրայ հիմնուած է ըն-
կերութեան մը տնտեսական կազմաւորութիւնը : Աշխատիլ, արտա-
դրել, և՛ ինչպէս մարդ մարդու, նոյնպէս ժողովուրդ ժողովրդեան
մէջ՝ աշխատութեան և արտադրութեան արդիւնքը փոխանակել ան-
ընդհատ, այս է ընդհանուր օրէնքն, և այս օրինաց չհետեւող
մարդիկ ու ժողովուրդներ անբարեկիրթ կամ վայրենի դրութեան
մէջ կ'համարուին :

Արդ՝ արտադրութեան գլխաւոր գործակիները (agent) ֆիզիքա-
կան, նիւթական և մտաւորական ոյժերը լինելով՝ կարելորէ քն-
նել թէ Հայոց մէջ այս եռակի ոյժերուն մէջ մտաւորականն ի՞նչ
դեր ունի :

Այս մասին կարելի չէ բացարձակ վճիռ մը տալ, վասն զի մեր
ընկերական վիճակն ամբողջ ու միօրինակ չէ, վասն զի այլ և այլ
տեղական, քաղաքական և ընտանեկան տարրեր ազդեցութեանց են-
թակայ կ'դասուի, որոցմէ կ'ծաղին տարրեր մտային հանգամանք :
Եթէ կայ Ազգին մէջ մտաւորական ոյժ մը, այդ ոյժը չունի մի և
նոյն ներգործութիւնն ազգային գործունէութեան ընդհանուր ասպա-
րիզին մէջ, եթէ կան մեր մէջ ուսումնականներ, այդ ուսումնա-
կանները չունին մի և նոյն ազդեցութիւնն ու աջակցութիւնն և ոչ
որոշ ու յատուկ նպատակ մը : Այս վիճակն ոչ միայն մեր քաղա-
քական ու ընկերական դրութեան հետեանքն է այլ և ժողովրդեան
սոցիալութեան, սովորութեանց ու բարոյց, որոց կ'ստորաւորի ըստ
մասին այդ դրութիւնը :

Սակայն ուսումնականներու վիճակին վրայ դրելէ առաջ՝ աւե-
լորդ չենք համարիր բացատրել ժողովրդեան զանազան գիրքն ա-
նոնց նկատմամբ : Տեղ տեղ քաղաքական օտար օրէնք և տեղ տեղ
ազգային կրօնական հիմնարկութիւններ ժողովրդային սոցիալութեան
ճարակ տալուն՝ ազատ միջավայր մը չեն գտներ և անգործ կ'մնան
նաև ոյն մտաւոր մշակներն որ բացառիկ պարագաներով զոյւն-

Թիւն առած և իրենց կարողութիւնն Ազգին շահուն համար ի գործ դնելու տրամադիր կ'դնուին : Այն նաև տեղեր ուր Հայք վրձովին նախապաշարմանց ու նիւթական կոշտ բնազդումներու գերի, կ'ըմբոստնուն ամեն նորութեան գէմ առ ահի որ իրենց շահերը չմեատուին : Եւ իրենց վրայ բնաւ ներգործութիւն չունենար մտաւոր ոյժն , որ իր առջև անկործանելի ամբարտակ մը տեսնելով կ'ընկրկի կամ կ'հալածուի : Ա'դանուին նաև հայաբնակ վայրեր՝ ուր միայն կրթութեան շարքը յարգ ունի այլ ոչ ճշմարիտ ուսումնասիրութիւնն և ուր աւելի ընտրելի կ'համարուին՝ ամեն բանի մէջ օտարգոյի վարդեր ու գոյներ , օտար բանւորներ քան թէ բնիկ հայ գործաւորներ , հայ ուսումնականներ , որ այդ տարօրինակ վիճակին մէջ կ'վճատին և կ'սկսին կամ թշնամանել այն տարերքն որոց վրայ գործելու կ'յուսային կամ լռելեսն պատերազմի ասպարէզէն քաշուիլ : Կան նաև Հայեր որ ճշմարիտ ուսումնականութեան վրայ որոշ դաղափար մը չունին , և՛ թէպէտ զարգնալու հակամէտ և ընդունակ խաբուսիկ իմացականութեան նշոյլներէն շլայած՝ երբ յանկարծ սթափին՝ կ'անդունեն ամեն իմացական լոյս , և սուտ գործաւորին տեղ բուն իսկ գործը , լոյսը կ'առնեն : Նոյն իսկ այն կողմերն , ուր Հայք աւելի կ'ընհառն մտաւոր ոյժն և անոր օգուտները կ'ձանչեն , երբեմն կարծեաց այնպիսի անհամաձայնութիւն մը կ'տիրէ որ կիրքերը կ'յուզուին , պարզ խնդիրներ ահագին՝ վիճաբանութեանց առիթ կ'լինին , բանականութեան ձայնն անլսելի կը մնայ , այնպէս որ ուսումնական դասն զժուարին կացութեան մէջ կ'լինայ և իր գործելու միջոցներուն ընտրութեան մէջ կ'շփոթի , մինչև իսկ իր զօրութեան վրայ կ'տարակուսի և չէ կարող արտագրել յուսացած արդիւնքը : Անշուշտ կ'դնուին , մանաւանդ Հայաստանի կողմերը Հայեր՝ որ՝ թէպէտ ազէտ և անուս , թէպէտ յորի աղղեցութեանց ենթակայ , նախնական պարզութիւն և նահապետական կեանք մ'ունին , ողջ և օգտակար խորհուրդներ ընդունելու հակում կ'յայտնեն և մտաց բնական տրամադրութեամբ հոս մոզուելու պատրաստ կ'դանուին այն ուսումնական թելադրութեանց որ իրենց նիւթական կացութեան կրնան բարւոքում մը բերել , սակայն այս դասին մէջ մտաւոր ոյժն հազիւ մոտ գտած է , և ուսումնականն առ հասարակ կ'մերժէ յաճախել ժողովրդեան այն ստորին կամ պարզ կարգերն ուր կարծէ գտնել միայն կոշտութիւն , անբանութիւն ու վայրենութիւն , և մեծապէս կ'սխալի :

Հայ ժողովրդեան այս տարրեր տարրեր կացութենէ յառաջ եւ կամ չարիքն զղալի են : Նախ մտային մշակութիւնն և ուսումնական պաշտօնը կ'դժուարանան, երկրորդ՝ դադափարներու աղատ փոխանակութիւնն, որ ապրանքի աղատ փոխանակութեան չափ և թեքըս աւելի կարեւոր է, կ'արդիւնի, երրորդ՝ աղղային կենսական խնդիրներու վրայ կարծեաց համաձայնութիւն չըլլանար, և ի վերջէ՝ աղղային մտաւոր ու բարոյական հիմնաւոր միութեան և նպատակի ուղղութիւնը կ'խանդարի, և այն գործակն, մտաւոր ոյժն՝ որ բարեկիրթ աղղաց մէջ հրաշքներ կ'գործէ, որ արտադրութեան գործին մէջ մեծ պաշտօն ունի՝ մեր մէջ գրեթէ անգործ և անարդիւն վիճակի մը կ'դատապարտուի :

Բ

Սակայն Աղղին մէջ մտաւորական ոյժ տարածելու սահմանաւճ հայ ուսումնականներն ինչ միջոցներ կ'բանեցընեն այդ նպատակին հասնելու մտօք : Այս հարցման պատասխանելու համար պէտք է քննել նախ թէ առ հասարակ ինչ դիրք ունին մեր ուսումնականներն Աղղին առջև, ինչ յարաբերութիւններ իրարու հետ, և ինչպէս պէս կ'իմանան իրենց պաշտօնը :

Զարմանալի երևոյթ մ'է որ ընդհանրապէս Հայք՝ մանաւանդ այս միջոցիս ուսմունքը կ'սիրեն՝ այլ արդի ուսումնականներն անկեղծօրէն չեն սիրեր. ուսմանց հետամուտ կ'երեւին, սակայն այդ ուսմունքն արդի ուսումնականներէ ստանալու վստահութիւն և յոյս չունին : Այս բանիս պատճառը գլխաւորապէս կ'կայանայ սա ենթադրութեան մէջ թէ՝ մեր ուսումնականներն Աղղին կացութեան ու հանդամանաց յարմար լոյս չեն կարող սփռել, վասն զի՝ Աղղին պիտոյքն իսկապէս չճանչելով՝ կամ օտարոտի ծայրայեղ ու անպէտ սկզբունքներ կ'դաւանին ու կ'քարոզեն, և կամ այնքան կը նուաստանան որ իրենց ուսումնականութեան արժանիքը կ'կորուսեն : Այս ենթադրութիւնը բոլորովին անհիմն չէ :

Մեր մէջ ուսումնականներն երեք գլխաւոր կարգի կարող ենք բաժնել. անոնք որ Եւրոպա կ'դիմեն լուսաւորութեւ մտօք և օտարացած կ'դաւանան, Աղղին մտաւորական շարժման նպատակելու անփոյթ, անոնք որ թէ՛ Եւրոպա և թէ՛ այլուր՝ զանազան դպրոցներու ու դրութեանց հետամուտ դանուելն ետեւ՝ ծայրայեղ արմատական դադափարներով զինուած կ'ներկային Աղղին, և անոր ծառայելու

փափաք կ'տածեն, ոմանք հայկական դաստիարակութեան կ'պատ-
ուաստեն եւրոպական գիտութիւնն և հին ու նոր տեսիլներու մէջ
անցում մը կ'կազմեն: Ի հարկէ առաջիններն ազգային էութիւն
մը չունին, մեր մէջ մտաւորական զօրութիւն մը չեն կազմեր, և
ստէպ օտար շահերու ու ազգայնութեանց կ'ծառայեն, հեռուէն
հեռու և լոկ անուամբ փայլ մը ձգելով հայութեան վրայ. երկ-
րորդ կարգն՝ թէ և ազգային վերակենդանութեան իղձերով և յոյսե-
րով լի և հայութեան օգտակար լինելու տրամադիր, շատ անգամ
անհասկանալի կ'մնայ, ինչպէս իր սկզբունքն անգործադրելի. իսկ
երրորդ կարգն, թէ և Ազգին և գիտութեան սիրով վառ՝ զուրկ կը
գտնուի ստէպ նիւթական անկախութենէ՝ որպէս զի իրապէս ծա-
ռայէ: Ուսումնական դասուն այս դիրքէն բնապէս զօրծնական ար-
դիւնք մը չէ կարող ծագիլ, և եթէ մէկ կողմէ ժողովուրդը դատա-
պարտելի է իր ցոյց տուած անվստահութեան և կասկածներուն
համար, միւս կողմէ ուսումնականներն ստղտանելի են որ այդ ան-
վստահութիւնն ու կասկածները ցրուելու միջոցներ չեն փնտռեր,
և որ՝ ենթադրելով իսկ թէ ամեն գիտութիւն ունին, չեն ցոյց տար
ունենալ այն գիտութիւնն որ կ'ուսցընէ մերթ ընդ մերթ համա-
կերպիլ իրենց գտնուած միջավայրին և այնպէս առաջնորդել ժո-
ղովուրդը նոր կենաց ասպարէզին մէջ որ չգայթակղի և յառաջա-
նալու տեղ յետս չընկրկի: Այս երեք վիճակն հաստատուելու հա-
մար օրինակներ պէտք չեն: Նախ՝ շատեր կ'ճանչնան այն ուսումնա-
կաններն որ լոկ անուամբ Հայ են, որ Ազգին յառաջդիմութեան
գործին զլսովին անմասն կ'գտնուին, որ իրենց բնիկ հայրենիքը
կամ օտար երկիրներու մէջ օտարութեան կ'նուիրեն իրենց տաղան-
դը, իրենց գիտութիւնն, իրենց արուեստը, ոմանք անձնական ան-
կախութեան և շահու նկատումներով և ոմանք Ազգէն վշտանա-
լով կամ յուսահատելով: Կան նաև այնպիսիներ որ անդուստ
եւ
ուանդով և նոր նոր գաղափարներով ասպարէզ կ'ենտուին, և ա-
պա յուսակտուր ետ կ'քաշուին՝ իրենց գէմ ելած արդիլ բները նկա-
տելով, և առանձին աշխարհ մը կազմած եսասիրութեամբ կ'անա-
րին: Քիչեր կան որ լուսաւորութեան իբրև ճշմարիտ զինւորներ
նետուին ժողովրդեան ծոցը, նախապաշարմանց կեդրոնն, և ծանր
այլ անգուլ կ'աքառին անոնց գէմ և մինչև անգամ կ'զոհուին: Այս
վերջիններն՝ եթէ շատնան, պիտի վերանորոգեն ժողովուրդն, ա-
նոնք սիլիի կարողանան ապագայ մը սրատրաստել: Ինքնատէր, ան-

Համբեր և դիւրասէր ուսումնականները կրնան պարծիլ որ դիտու-
թեանց դանձն ունին, սակայն չեն կարող Հաստատել որ Ազգին
անմիջական օգուտ մ'ունին, կարող են յայտարարել որ իրենք հե-
ռաւոր ապագայի համար զուտ ճշմարտութիւններ կ'քարոզեն և ի-
րենց փառաւոր անուն մը կ'պատրաստեն, բոլորովին անհոգ լինե-
լով թէ իրենց վարդապետութիւնները կ'ներդործեն ներկային վրայ
թէ ոչ, բայց չեն կրնար հաստատել որ ազգային կենաց շրջանէն
դուրս ապրողները պարզապէս օտար իմացականութեանց արձագանք-
ներ չեն :

Արդէն յայտնի է որ ժողովրդեան մը մէջ տիրող սովորութիւն,
զաղափար և օրէնք որքան վատ, թիւր և անհեթեթ լինին իրենց
գոյութեան պատճառներն ունին, այլ և այլ նիւթական ու մտային
պարագայից ծնունդ, և այդ պատճառները հետզհետէ վերնալով
միայն ճամբայ կրնայ բացուիլ նոր գաղափարներու և գրութեան :
Ուսումնականին էական պաշտօնն է այդ ճամբան յարգարել և չպա-
հանջել որ ժողովուրդն ահադին փոսէ մը ցատկելով առաջադրեալ
նպատակին հասնի : Այս պաշտօնը շատեր կ'անդիտեն մեր մէջ :
Ասկից դատ' լուսամիտ այլ տարբեր գաղափարներու տէր ուսումն-
ականաց ստէպ անհամաձայն կարծիքներն ազգային ընկերական
ու կրօնական և ուրիշ կենսական խնդիրներու մասին, նոյնպէս այդ
խնդիրներու լուծման մասին միջոյններու անհեթեթ ընտրութիւն մը
գայթակղութեան քարեր կ'դառնան ռամկին աչքին, այնպէս որ
այդ ընթացքը կ'ներդործէ լուսաւորութեամբ տրամադիր մտաց վրայ
և անախորժ կարծիք մը կ'տայ ոչ միայն ուսումնականին անկեղծու-
թեան այլ և անոր ուսուցանելիք բանին վրայ : Շատ դիւրին է
նոր, յանդուգն սկզբունքներ քարոզել, արմատական փոփոխութեան
ծրագիրներ առաջարկել ազգային ու կրօնական հիմնարկութեանց
մասին, շատ ախորժելի կ'երևի գրադիտի մը զուտ ճշմարտութեանց
քարոզ գառնալ և իբր հեղինակ ներկայիլ այն կարծեաց ու գրու-
թեանց որ Եւրոպայի մէջ հազար անգամ կրկնուած են, սակայն
այդ միջոցը տղէտ ու նախապաշարեալ ժողովրդեան մը մէջ մտային
յեղափոխութեան տանող ամենէ կտրուկ միջոցը չէ :

Այս բաւական չէ, սովորաբար մեր հայ ուսումնականներն ար-
համարհոտ ու ամբարտաւան ընթացք մը կ'բռնեն ժողովրդեան առ-
ջեւ, կ'անգոնեն այն արարածներն որոց լոյս պիտի ջամբեն, կը
գրգռեն այն բարոյական ու մտաւոր վէրքերը զոր բուժելու կ'առա-

ջադրեն , և այսպէս ոչ միայն անհաճոյ այլ և անհանդուրժելի կը դառնան : Եւ սակայն ժողովուրդ մ'որչափ վար իջած լինի , որչափ զուհի սովորութեանց և կոշտ նախապաշարմանց ենթակայ գտնուած լինի , անհնար է դաստիարակել կրթել եթէ դաստիարակը մարդասիրութեան և բարեսիրութեան զգացումներ չտածէ , եթէ իր ձեռքը դաժնուած հիւանդ ու ապիկար իմացականութիւններն արդահասութեամբ չդարմանէ , եթէ վերջապէս չսիրէ այն հոգիներն՝ որոց մտքի ու սրտի կրթութիւնը կ'ստանանէ , և ցոյց չտայ որ ճշմարիտ դիտութիւնն ոչ միայն լուսաւորել այլ և դժբաղ դիտէ :

Այս մարդասիրութիւնն ու ներդաւանութիւնը չեն տեսնուիր ստէպ մեր ուսումնականներու յարաբերութեանց մէջ անգամ , այնպէս որ , արդէն իրարմէ նիւթապէս հեռացած անձեր մտապէս ու բարոյապէս ևս կ'բաժնուին և անմիութեան ու անհամաձայնութեան ցաւալի օրինակներ կ'ընծայեն ժողովրդեան առջև , և իրենց դիտութեան ու զօրութեան վրայ կասկածներ կ'աղղեն : Այս վիճակը դիւրին կ'լինի բացատրել եթէ նկատենք նախ՝ որ առ հասարակ մեր ուսումնականները տարբեր դպրոցներու աշակերտած են , երկրորդ՝ թէ իրենց սկզբանց մէջ այնքան բացարձակ , այնքան անթոյլտու կ'երևին որ ամեն զիջում , ամեն ամոքիչ պարապանք կ'մերժեն և իրենց դիտական վճիռներն ու կարծիքներն իբրև պատգամ ընդունել տալու կ'ձգնին : Ի հարկէ ուսումնական դասուն մէջ անհնար է համամտութիւն պահանջել այնպիսի իմաստասիրական խնդիրներու մասին որ դեռ ևս վիճաբանութեանց ենթակայ են և լուծում չեն գտած նոյն իսկ Եւրոպայի գիտնականներու առջև , բայց գոնէ ժողովուրդը կ'սպասէ տեսնել անոնց մէջ զիրար համոզելու միտում մը , գոնէ կ'յուսայ որ իրենց մէջ գտնուած կարծեաց տարբերութիւնը չէ թէ հրապարակի վրայ այլ առանձինն կ'լուծեն և էական խնդիրներու վրայ համաձայնութիւն մը գոյացընելով օգտակար ներգործութիւն մը կ'ունենան հասարակութեան մտաց վրայ : Ընդհակառակն՝ շատ անգամ հայ ուսումնականներ զիրար չեն քաշեր , տղէտ անձնականութեանց յատուկ դժուր միջոցներ զործածելով զիրար կ'կտրեն , թէ՛ ընկերութեանց և թէ՛ մամուլի մէջ դառն լեզուով իրարու վրայ կ'յարձակին , և այսպէս այն անձերն որ մարդավարութեան և սիրոյ կենդանի տիպարներ պիտի լինէին դուռը թան , ինքնահաւանութեան , անձնամոլութեան կոթորոնք կը դառնան : Աւելորդ է մնկնել որ շատ տեղ հայ ուսումնականներու

այս ընթացքն ի՛նչ վատ տպաւորութիւն, ի՛նչ վճատութիւն կ'ըե-
րէ այն ժողովրդեան որ իր փրկութիւնը քիչ շատ մտաւոր ու բա-
րոյական ոյժերէ կ'սպասէ, ի՛նչչափ կ'գժուարացընէ պաշտօն մ'որ
ոչ միայն լուսաւորութեան այլ և մարդասիրութեան պայմաններ ու-
նենալու պարտաւոր է յաջողելու և արդիւնաւորելու համար: Ան-
շուշտ բացառութիւններ կան, կան հայ ուսումնականներ որ ոչ մի-
այն Ազգին պիտոյից հմուտ, անոր մտային թշուառութեան արգա-
հատող են, ոչ միայն խորհող գլուխներ և լուրջ դաշտաւորներու
սէր են, այլ և ձեռնհաս, և զիտեն մէն մի հիւանդութեան և ժա-
մանակին յարմար դեղերը հայթայթել, ծանր ու դառն ճշմարտու-
թիւններ մեղմելով հաղորդել. սակայն այսպիսիներ փոքր մաս մը
կ'կազմեն, ստէպ անպաշտպան կ'մնան, և իրենց ազդեցութիւնը
չհասնիր այն կողմերն որ ամենէ աւելի կարօտ են այդ ազդեցու-
թեան:

Ահա այս խորհրդածութիւններէ կ'հետեւի որ ինչպէս ազգային
նոյնպէս ուսումնական ասպարիզին մէջ անիշխանութիւնը կ'սիրէ,
և մին միւսին պատկերն է: Ո՛չ ուսումնականն իր կոչումն էապէս
դիտէ և ոչ ժողովուրդն իր մտաւորական պիտոյքը կ'ճանչէ ու պար-
տաւորութիւնը. ուստի և այն դորձակն, որ ազգի մը մտաւոր յա-
ռաջիմութեան մէկ կարեւոր պայմանն է, մեր մէջ դեռ ևս իր
արժանի կարեւորութիւնը ստացած չունի: Անտարակոյս շարժում
մը կայ, այլ մեր պիտոյից պէս անորոշ, մեր փափաքներուն պէս
աննպատակ շարժում մ'որ ստէպ կ'մոլորէ քան կ'ուզէ, շատ ան-
դամ կ'քանդէ քան կ'շինէ:

Գ.

Ուսումնականին և ժողովրդեան փոխադարձ դիրքը՝ մտաւոր զար-
դացման նկատմամբ՝ բացատրելէն ետեւ՝ կ'մնայ մեզ փնտռել այն
միջոցներն որով կարելի պիտի լինի այս տարտամ վիճակէն ելնել
և ազգային յառաջգիմութեան համար աւելի բանաւոր ուղղութիւն
մը փնտռել:

Այս միջոցներուն առաջինը կ'համարինք նոյն իսկ՝ ըստ տեղւոյն՝
ուսմանց բաշխումն և մտաւոր քանութիւններու մէջ աշխատութեան
բաժանումն: Ինչպէս կենաց այլ և այլ շրջաններն իրենց յատուկ
նիւթական պէտքերն ու առողջաբանական կանոններն ունին, նոյն-
պէս իւրաքանչիւր ժողովուրդ և ասոր զանազան ճիւղերն իր կրթա-

կան վիճակին ու տեղւոյն հանդամանաց համեմատ՝ իր յատուկ մտաւոր պէտքերն ունի : Այս այլազան պիտոյքն հայթայթելու համար տարրեր բանւորներ պէտք են, իւրաքանչիւրն իր ճիւղին մէջ ձեռնհաս : Մեր մէջ պիտոյից տեսակին շփոթութեան կ'աւելնայ պաշտօններու և իրաւասութիւններու շփոթութիւնը, որմէ կ'ծագին անհնարին փնտսներ և որոշ նպատակի մը հասնելու դժուարութիւններ : Նորածին մանուկը չեն կերակրեր մնով զոր իր ստամոքսն անկարող է մարսել, չեն յանձներ նաւապետութեան պաշտօն բեռնակրի մ'որ զեկն անգամ բռնել չգիտէ, և ոչ զանձապետութեան պաշտօն անձի մ'որ դրամներուն տեսակն ու արժէքը կ'անգիտէ : Նոյնպէս չեն պահանջեր ճարտարապետէ մ'որ ինք մինակ տուն մը հիմնէ, և ոչ գրաշարէ մ'որ տառեր ձուլէ, հեղինակէ ու միանգամայն շարէ, ինչպէս որ մեր մէջ երբեմն այլ և այլ իրարու ներհակ բաներու տեղեակ դասատուներ կ'փնտուի, կ'փնտուի դասատու որ ձայնաւորութիւն, լուսարարութիւն, տաճկերէն, Փրանսերէն, հայերէն, թուազիտութիւն և այլն և այլն գիտնայ : Բարեկիրթ ընկերութեան մէջ ամեն դործ իր յատուկ գործաւորն ունի և ամեն պաշտօնաւոր իր յատուկ պաշտօնը, զոր հետզհետէ կատարելագործելու վիճակին մէջ կ'գտնուի : Այս զանազանութիւնն անտես կ'առնուի մեր մէջ և փորձ կ'փորձուի մանկիկին խորոված կերցընել, կոշկակարին կենդանադիր քաշել տալ, պայտարին ժամացոյց, գետակի մը մէջ Լէվիտա՞ն բանեցընել և անշէն դիւղի մը մէջ երկաթուղի, առանց նկատելու այս փորձերէն յառաջ եկած նիւթական ու բարոյական փնտսներն : Այս գրութեան հետեւութեամբ է որ կարծուածէն աւելի հայութեան վիճակին անտարբեր մարդիկ կ'գտնուին մեր մէջ, հայրենասիրական աւիւնէ զուրկ հոգիներ կան, որոց նշանաբանն եսամոլութիւնն է, և իրենց եռանդն ու խանդը մարած երիտասարդներ՝ որ ժամանակէն առաջ ծերացած են :

Թերեւս առարկուի մեզ թէ, ուր որ պիտոյք քիչ կան աւելի քիչ կ'լինին և բանւորներն, հետեւապէս աշխատութեան բաժանումէ սահմանաւոր : Այս առարկութիւնն անհիմն է, վասն զի շատ քիչ այլ Իւլ Գրքիւնէր կան : Սակայն ենթադրելով որ պիտոյքները նուազ են, ինչ բանի վրայ է ուրեմն ազդի մը զարդացումն եթէ ոչ օրէ օր այդ պիտոյքն աւելցընելու միջոցներուն մէջ, որով հետզհետէ կ'բարձրանայ ընդհանուր ազդի կարողութեանց աստիճանը :

Աւելորդ է մի առ մի թուել այն ամեն պիտոյքն որ միայն հասարակային կրթութեան ճիւղին կ'վերաբերին, բաւական է միայն յիշել որ լոկ դպրոցներ բանալ չքուեր, այլ և պէտք է անոնց պիտոյքները հոգալ, դասադիրք, զանազան ուսումնական առարկաներ, դասատուներ և այլն և այլն: Իսկ եթէ երկրագործութեան, արուեստագիտութեան և ճարտարութեան վերաբերեալ բոլոր կարեւոր եղած նիւթերը հաշուենք, դիւրին է նկատել թէ մեր պիտոյից թիւն ո՞րքան կ'աւելնայ: Եւ սակայն այս անհամար իսկական պիտոյից համեմատութեամբ Հայոց բրածն ի՞նչ է. գրեթէ աննշան քան մը, և երբեմն մի և նոյն աշխատութեան կրկնութիւնն, աշխատութեան բաժանման հակադարձը: Իրաւի՝ տեղ տեղ հաստատուած ընկերութեանց և մերթ անհատական ճղանց շնորհիւ դասական այլ և այլ գրեանք լոյս կ'տեսնեն, բայց մեծ մասամբ անկատար կ'մնան նիւթական միջոցներու պակասութենէ և անձեռնհաս անձերու յանդգնութենէ: Մինչդեռ Եւրոպայի մէջ մէն մի առարկայի վրայ իսկ կրթական դասադրեանց տեսակներն օրէ օր կ'աւելնան, միշտ մանկավարժական նոր մեթոտներու համեմատ կատարելագործուելով, մեր մէջ մինչև ցայսօր չկայ ուսման մը կամ գիտութեան մը վրայ գործելու շարք մ'որ աշակերտը նախակրթարանէն առնլով մինչև բարձրագոյն ուսումնարանը հասցընէ: Ամեն ինչ, ուսմունք և ուսուցման եղանակներ կ'իսկտուր, անորոշ և խառն ի խուռն լինելէ զատ՝ կերպ մը մենավաճառութիւն դարձած են, այնպէս որ կան վարժարաններ ուր միայն կարգ մը դասադրքեր ու դասատուներ մուտ կ'գտնեն, յատուկ պաշտպանութեամբ և երբեմն պաշտօնական յանձնարարութեամբ՝ միշտ հին դպրոցական դրութեան մը հետեւելով, մինչդեռ լաւագոյններ անգործ ու անտես կ'տառապին ու կ'մաշին: Հետեւապէս այն ապրանքը, կրթութիւնն ու լոյսն իսկ, որ միայն ազատ մրցումով կրնայ արգիւնաւորիլ ու փայլիլ, մեր մէջ մենաշնորհ մը կ'ձևանայ և կ'պարարէ սովորաբար դաս մ'որ՝ ճշմարիտ դաստիարակութեան գիտութենէ զուրկ, հին նախապաշարունակութեամբ և դադափարներու ներկայացուցիչն է:

Նոյն իսկ այն կրօնական միաբանութիւններն, և զխաւորապէս Մխիթարեանք, որ կարծես թէ նիւթական ու մտային գիւրութիւններ ունէին և ունին ազդային կրթութեան պիտոյից համապատասխանող երկեր՝ դէթ թարգմանօրէն հրատարակելու, դեռ ևս տուած չեն մեղի աստիճանական դասադրեանց շարք մ'որու պէտքն այնքան

զգալի է, այլ՝ հին մեթոտներու համեմատ՝ մի քանի դասական դոր-
ծերու հետ քերականական ու գիտական մեծ ու բարձրամ դիրքեր
լոյս հանած են, որ միայն հարուստներու քսակին հպելի են : Թե-
րեւ երբեմն հին գրականութեան փոշին սրբելու և հոգիները փրկե-
լու զբաղած լինելով՝ Մխիթարեանք անկարող եղած են նախնա-
կան կրթութեան համար գործիներ պատրաստել, և բաւական հա-
մարած են, փառասիրութենէ և ազնուապետական հակումներէ շար-
ժեալ, միայն բարձր ուսմանց ստուար դիրքեր պատրաստել, ստէպ
զբաբառ լեզուաւ, աշխարհիկ դրագէտներու թողլով ազգին նոր
ուսումնական պիտոյքներն առատօրէն և աւելի աժան դնով հոգա-
լու, բայց դժբաղդաբար Ազգը դեռ ևս ընդունայն կ'սպասէ տես-
նել իր պիտոյից լուսն, և այս ընդհանուր շփոթութենէ ազատե-
լու և աւելի կանոնաւոր կրթական ասպարէզի մը մէջ մտնելու
համար ուղեցոյցներ կ'փնտռէ :

Սակայն խօսիլ, քննադատել, մեր ուսումնական տխուր վիճակը
բացատրել, ազգային կրթութեան թերութիւնները մի առ մի նշա-
ւակել, պէտքերը ցոյց տալ շատ դիւրին բան է : Գժուարին խն-
դիրն այդ ամեն պակասները ընուլ և իւրաքանչիւր գործի համար
յատուկ ձեռնհաս անձեր գտնելն է, որպէս զի, ինչպէս հիմակ
կ'ընեն, գրական ասպարէզին մէջ երեցած որ և է անձնաւորութիւն
ինքզինք գիտութեան անձնաւորութիւն կարծելով՝ ամեն գիտական և
ուսումնական ճիւղի հետամուտ չլինի և իր վրայ չառնուլ այլ և այլ
աշխատութիւններ որոց տակն անտարակոյս պիտի ճզմուի : Այն ժա-
մանակ միայն բանահիւսն իր ոտանաւորները կրնայ շարել, իմաս-
տասէրը բնութեան դաղտնիքն որոնել, գրագէտն Ազգին մտաւոր և
նիւթական մշակութեան հոգը տանիլ, մանկավարժն՝ ազգային ման-
կտոյն դաստիարակութեան խնդրով միայն պարապիլ : Բայց ասոր
համար բանւորներու ստուար խումբ մը պէտք է, մինչդեռ հիմակ
միայն՝ եթէ ներելի է այսպէս ըսել, յառաջապահ ու վերջնապահ
զինւորներ կան ասպարէզը : Արդ՝ ո՞վ պիտի գտնէ այդ խումբն,
ո՞ւսկից յառաջ պիտի գան այդ մտաւոր մշակները : Միթէ դրա-
գէտներ, հեղինակներ, գիտուններ, մանկավարժներ գետնէն կը
բուսնին, միթէ անոնք ալ աշխատութեան և գրամագլխի արդիւնքը
չեն, հետեապէս փոխադարձ ծառայութեանց և վարձքի իրաւունք
չունին : Միթէ առաջարկի և խնդիրքի օրինաց ենթակայ չեն : Ու-
րեմն՝ եթէ ներելի է ըսել, թող ժողովուրդն ուսումնասիրութեան

շուկային մէջ իր խնդիրքն ընէ, թող բացէ ի բաց յայտնէ յայտարարէ որ կրթութեան ու գրականութեան զանազան ճիւղերուն համար զանազան բանւորներու պէտքն ունի, թէ իւրաքանչիւրին կարողութեան ու արտադրութեան համեմատ, չէ թէ ողորմութիւն, չէ թէ շնորհ, այլ օրինաւոր վարձք ու շահ տալու պատրաստ է, թէ առանց կողմնակալութեան ու նախապաշարումի պիտի ընտրուութիւն ընէ, և տարակոյս չկայ որ քիչ ժամանակէն շուկային մէջ շահամրցութեան շնորհիւ, երևան պիտի դան այն ամեն ապրանքներն որ մեր մտաւորական ու բարոյական բազմաթիւ պիտոյից կը համապատասխանեն, և պիտի անհետին այն ամեն հին, փտած ու անպէտ արտադրութիւններն որ հիմակ անաղատ փոխանակութեան և մենավաճառութեան շնորհիւ յարդ ու դին կ'ստանան և Ազգին ճշմարիտ ուսումնականներուն վհատութիւն և մեծ կորուստ կ'ընեն, չորցընելով նորածին իմացականութեանց աղբիւրը: Եւ արդարեւ՝ մինչև որ մեր մէջ հեղինակութիւն ու նշանակութիւն անկախ արուեստ չդառնայ, մինչև որ չթոթուէ մեծատան մը թեւին տակ, նախապաշարումի հովանիին տակ, եկեղեցւոյ շուքին տակ կրած լոծը, մինչև որ մասնագիտութիւնը չքաջալերուի, և մտաւոր աշխատութեան մէջ՝ ըստ տեղւոյն՝ քիչ շատ ընդարձակ բաժանում մը չհաստատուի՝ թէ գրական և թէ կրթական ասպարէզին նկատմամբ, կարելի չէ յուսալ արդիւնք մ'որու չզոյուրեան համար շարունակ կ'զանդատինք առանց փնտռելու այս ամլութեան բուն պատճառը: Ներկայ պարագայից մէջ՝ մեզի համար որչափ որ պերճանք մ'են մեծ բանահիւսններ, մեծ մատենագիրներ, մեծ գիտուններ, որ սակաւթիւ են, որ միայն իրենց յատուկ միջոցներով կրնան ապրիլ և միայն փառքի և անհաւանքի համար աշխատելով արտադրել, առանց ժողովրդէն բան մ'ակնկալելու, նոյնքան անհրաժեշտ պէտքեր են այն ժողովրդային բանւորներն որ՝ ժողովրդեան օգտակար լինելու յուսով, գիտութեան մասնաւոր ճիւղերուն մէջ յատուկ յաջողակութիւն ստացած են՝ դրամ, աշխատանք վատնելով և բնապէս կարծելով որ իրենց ապրանքը դնորդներ պիտի ունենայ: Քանի քանի թաղուն տաղանդներ լոյս պիտի տեսնեն արդեօք, քանի քանի արուեստագէտներ ու տաղանդներ երևան պիտի դան արդեօք, և հայ մտաց նոր լոյս, գրականութեան նոր ուղիւթիւն, հոգիներու նոր կեանք և աղատութիւն պիտի բերեն արդեօք եթէ միայն Ազգին ընդհանրութեան կողմէ քաջալերութիւն և օժան-

դակութիւն ստանան, ստանան այն վարձքն որոց արժանի են և իրաւունք ունին :

Այս քաջալերութիւնն ու օժանդակութիւնը պէտք է որ տրուին չէ թէ իբրև ողորմութիւն, չէ թէ իբրև մասնաւոր շնորհ, ինչպէս որ շատ տեղ այժմ կ'տեսնուի և մօտաւոր մշակն իբրև մուրացկան և իր դործն իբրև փոխանակութեան անարժան կ'նկատուի, այլ, կը կրկնենք, իբրև իրաւունք մը, և նուիրական, անկապուտ իրաւունք մը : Եւ առանց այս պայմանին, այս է ազատութեան պայմանին՝ անհնար է որ հայ զրական մարդն Հայոց մօտաւոր վերաշինութեան ձեռնտու դանուի : Ինչպէս մեր մէջ ամբրայից օրով, երբ իւրաքանչիւրն իր ապարանքին մէջ վարձակաւ մ'ունէր, այսինքն ուսումնական մ'որ անոր ամեն ծառայութիւն կ'մատուցանէր ստրկաբար և իբրև գերի կ'իյնարկէր իր գրչով անոր կիւքն ու իբր ազգասիրական արարքը, նոյնպէս երբեմն Եւրոպա զրական մարդը շատ անգամ ստրուկ մ'էր որ իր դրիչը կ'ծախէր, զրականութիւնը դուրստից և շողմնարարութեանց շտեմարան մը կ'դառնար, որու մէջ մեծատուններ իրենց ճոխութեան, սնափառութեան և երբեմն մօլութեանց ճարակ կ'գտնէին, և դրիչներն անոնց առատաձեռնութեամբ կ'ապրէին, ինչպէս որ մօտ օրերս՝ Պ. Էմիլ Զօլա, Ֆրանսացի դրագէտը՝ մամլոյ միջոցաւ՝ անժխտելի պատմական փաստերով հաստատեց, աչքէ անցընելով պատմութեան մէջ անուն ձող Ֆրանսացի հեղինակներ որ արքունեաց փշրանքով կ'անանէին, պնդելով որ գրականութիւնն արուեստ մ'է, առուտուր մ'է, և երբ դրագէտ մը դրամական նկատումներէ շարժեալ գործի մը ձեռնարկէ, անարժան դործ մը, զրականութեան արատ բերող դործողութիւն մը չըներ, ինչպէս որ մեր մէջ իրենց չվասարկած ոսկիները հանգիստ ուտող ազգայինք ումանք, և խել մը գատարկապարտ ու վայրահաչ իմաստականներ կ'կարծեն, շահամուտութիւն անուանելով այդ ընթացքը, այլ անոր արժանապատուութիւնն ու անկախութիւնը կ'ապահովէ, և իր դաղափարներն աներկիւղ յայտնելու համար մեծ ոյժ մը կ'ստանայ : Եւ արդարեւ՝ եթէ մեր բանիրուն զրագէտներն ընդարձակ շուկայ մ'ունենային, և իրենց երկերը բազմաթիւ գնորդներ, այն ժամանակ ոչ միայն իրենց տաղանդն եռապատկելու պիտի ստիպուէին, այլ և աւելի մեծ ու նշանաւոր գործերով ազգային զրականութիւնը պիտի ճոխացընէին : Եթէ՝ ինչպէս Պոլաւ Տրիփօրէն կ'ըսէ, ոսկին ամեն բանի, նոյն իսկ ազգութեան դե-

ղեցկութիւն կ'տայ, մենք կ'պնդենք թէ իրապէս ոսկին կրնայ տա-
ղանդ ու հանձար տալ ուսումնականին, տալով անոր զրդիւ, հան-
գիստ ու ժամանակ իր մտաւորական համբարը ճոխացընելու, ե-
թէ զրականութեան ասպարէզին մէջ մնալու տրամադիր է և մտա-
ւոր աշխատութեան փափաք ու ճաշակ ունի: Իսկ՝ ընդ հակառակը՝
խելքով հարուստ այլ քսակովն աղքատ ուսումնականն իր ունեցած
մտաւորական հարստութիւնն ալ կ'կորուսէ, երբեմն իր ապրուս-
տին համար մեքենական աշխատութեան մը և ստէպ ժողովրդեան
ճաշակին յարմար և իր բնաւորութեան ու ընդունակութեան հա-
կառակ դործի մը դատապարտուելով, կամ իր միտքը, իր լուսա-
ւոր գաղափարները կ'քողարկէ, չկրնալով ցոյց տալ, թող իր
ղլուխն, իր գէմքն անդամ մեր ժողովուրդը շրջապատող գաղա-
փարներու մութ ու տխուր մթնոլորտին մէջ, ուր ստէպ բուեր,
պիծակներ ու ճանձեր, կեղծ ուսումնականի շպարով՝ կ'ըզզան ան-
դադար տղետին ականջին և տեղ տեղ աւելի յարգ ու պատիւ կ'ըս-
տանան քան թէ սրատես արծիւներ որ կ'ստիպուին իրենց թևերը
կտրել, իրենց աչքը զոցել, որպէս զի զրականութեան հացկատակ-
ներուն նախանձը չզրգուեն, և ժողովրդեան բարկութիւնն ու հա-
լածանքն իրենց դէմ:

Ուստի Հայ ուսումնական մը՝ եթէ կ'փափաքի բարձր դիրք մը
բռնել մեր արդի ընկերութեան մէջ, և իր բանաւոր խօսքը լսելի
ընել, կ'պարտաւորի նախ՝ իր նիւթական վիճակը շինել, տարբեր
շահաւէտ դործով մը և ասպա գրական ասպարէզը մտնել, միշտ օ-
րինաւոր փառասիրութիւն մը գոհ ընելու համար, նիւթական զո-
հողութիւններ յանձն առնլով, քանի որ դեռ ևս չէ կարող ժո-
ղովուրդն անոր փոխարէնը վճարել: Արգարե՝ եւրոպական գրա-
կանութեան պատմութեան մէջ կ'երևին մերթ հանձարներ ու զը-
տակներ որ թշուառութեան խշտեկին վրայ մեռած են, իրենց նոր
դաղափարը կամ զիւսն անհասկանալի ու անվճարելի մնալով, սա-
կայն ներկայ դարուս մէջ այդ գրականութիւնն ուսումնական մեծա-
տուններ և իշխաններ ունի, որ՝ կենաց ամեն անուշութիւնները վա-
յելելէն զատ՝ ներկայ սերունդին կողմէ՝ իրենց կենդանութեան ժա-
մանակ՝ ոսկի, փառք ու պսակ կ'ընդունին: Մեր մէջ հրաշք մը
գործած կ'լինի ճշմարիտ ուսումնական մը, գրողէտ մը, եթէ յա-
ջողի՝ լոկ իր մտային գրամագլխով և արդար ճամբով՝ ինքն իրեն
նիւթական կացութիւն մը ստեղծել և հասարակաց կարծիքն ու նա-

խապաշարումները գիմադրաւել։ Այսպիսիներ շատ քիչ կան, մանաւանդ հարուստ ծնող ուսումնականներ որ՝ օրինաւոր փառասիրութենէ, իրենց հարստութեան մէկ մասը գրականութեան օգտին զոհելու հակամէտ գտնուին։

Հայ ուսումնականներու այս ողբալի ու անշուք կացութիւնն է զլիաւորապէս պատճառ որ մտաւորական զանձեր թաղուն կ'մնան և շատ տեղ մեր գրականութեան՝ մի քանի բացաւութեամբ՝ շփոթ և ստէպ միջնադարեան կերպարան մը կ'տան։ Անշուշտ ժողովրդեան կիրքն, կրօնական զգացմունքն ու մտաց վիճակը կ'ներգործեն իր գրական գործերու արտադրութեան վրայ, իրաւ է որ դրականութիւնն ալ, բարեշրջութեան ենթակայ է, և՛ մտային մշակութեան համեմատ՝ այլ և այլ որոշ աստիճաններէ կ'անցնի, և երբեմն երեակայական ներշնչութեանց, երբեմն կրօնական ու գերբնական զգացմանց, երբեմն իմաստասիրական ու դրական դաղափարներու պատկերը կ'դառնայ, սակայն մեր մէջ այս բարեշրջութիւնը շատ ծանր կ'կատարուի, և մինչև հիմակ երեակայութիւնն ու կրօնքն ընդհանրապէս շատ աւելի նիւթ ու ճարակ կ'ընծայեն մեր մատենագրութեան քան թէ ընկերական գիտութիւնն ու գրական ուսմունքը։ Այս բռնազըծսիկ դրութիւն մ'է, այնպէս որ հայ գրականութիւնը կատարելապէս չթարգմաներ ընտիր հայ հոգիներն ու միտքերն, անոնց իղձերն ու գաղափարներն, առ հասարակ ուսումնականներու նեղ վիճակին և ժողովրդեան անտարբերութեան պատճառաւ, և հետևապէս արդի հայ գրականութիւնը ժողովրդեան լուսամբտ մասին տրամադրութեան հաւատարիմ պատկերը չէ։ միտքն աւելի յառաջ կ'առնէ քան թէ գիրը։

Դ

Անշուշտ կան ուրիշ պատճառներ ալ՝ քաղաքական ու կրօնական, որոց ակնարկեցինք մեր յօդուածին մէջ, և որ կ'արգիլեն արդի աշխարհիկ գրականութեան ազատ ծաղկումը, սակայն աւելորդ կ'համարինք այդ պատճառներն երկարօրէն բացատրել, այլ մեր նպատակին դառնալով կ'հրաւիրենք Ազգին ուշադրութիւնն այն միջոցներուն վրայ որով հայ գրականութիւնը կարող պիտի լինի նոր դարկ մ'ընդունիլ։

Ընկերութիւններ կրնան կազմուիլ և զովելի եռանդով ուսումնականներու զանազան երկերը տարագրել տալ, աժան դնով ծախե-

լու նպատակաւ, ինչպէս Կ. Պօլիս, Թիֆլիզ և այլուր, ընդհանուր բաժանորդագրութեամբ մեծածախ գործեր կրնան տպագրուիլ, թէև շատ ծանր կերպով, ինչպէս Մեծ. Նորայր Բիզանդացոյ բաղիբը, լրագիրներ կրնան հրատարակուիլ ընկերակցութեամբ, մասնաւոր պաշտպաններու միջոցաւ մերթ և մերթ ուսանողներ Եւրոպա կրնան զրկուիլ որ գիտութեանց հետամուտ լինելով՝ վերադառնան և իրենց հայրենիքի յառաջդիմութեան գործակցին, յատուկ բարերարներ կրնան այս ինչ կամ այն ինչ զբօսն տպագրութեան ծախքը հոգալ և զայն երևան հանել, սակայն բոլոր այս միջոցները՝ թէև ինքնին գովելի, անբաւական և կիսկատար կ'մնան եթէ այդ ամեն մտային արտագրութիւններն՝ իբրև անհրաժեշտ պիտոյք, հացի ու հագուստի պէս, Ազգին կողմէ չխնդրուին և չսպառին, եթէ ժողովրդեան ընթերցասիրութեան ոգին չարծարծի օրէ օր և զրդիւ չտայ ազատ ուսումնականներու իրենց յօրինած երկերն լոյս հանել, առանց ընկերութեանց կամ մասնաւոր պաշտպաններու դրաքնական բովէն անցընելու, եթէ դաւառաբնակ Հայոց մէջ՝ ժողովրդային օգտակար գրականութիւնը տարածելու փորձ չփորձուի, ինչպէս նաև դաւառադուիս քաղաքներու մէջ՝ գոնէ մէկ երկու տպարան հաստատելու, և ի վերջէ՝ այնպիսի դիբը մը բռնելու որ դրականութիւնը յատուկ արուեստ մը դառնայ, և չէ թէ տանջանք, և զրադէտներն ասպահով լինին որ այդ ասպարէզը մտնելով պիտի կարենան կացութիւն մ'ունենալ, և իրենց բոլոր կարողութեամբ Ազգին մտաւոր ու բարոյական զարգացման գործին մէջ ազնիւ, օգտակար և վերանորոգիչ պաշտօն մը վարել:

ՖՈՆՈՒԶ

Փռնուզ՝ քաղաքիս (Մարաշ) արևմտեան հիւսիսակողմը՝ ութ ժամ հեռու բոլորովին հայաբնակ գիւղ մի է. գիւղը մտնելու համար ունի երկու կիրճեր. այս կիրճերէն զատ ուրիշ անցք մը չկայ, զի

ամեն կողմանէ բարձրաբերձ լեռներով շրջապատեալ է : Գիւղը սարահարթի մը գլուխն է , ունի 400 տուն , որոց 200 տունը կէս ժամէ մինչև երեք ժամ հեռու շրջակայ լեռձոր և անտառաց մէջ հաստատած են իրենց բնակութիւնը : Գիւղի ստորոտը Արևմուտքէ դէպ ի Արևելք խոխոշելով և փրփրելով գետակ մը կը հոսի ուրու մէջ աղնիւ բուստաւոր ձուկեր կան : Գիւղը ունի մի անշուք եկեղեցի և չորս անուս քահանաներ . բայց զարմանալին այս է որ մինչև հիմա թէ բողոքականութիւնն և թէ պապականութիւնը մոտ գտած չեն , որով գերազանց է քան միւս շրջակայ գիւղօրէքը :

Փոռնուղցիք կտրիճ , աշխատասէր և գործունեայ մարդիկ են , բայց ընդարձակ հող և արտ չունենալով՝ կարօտ և թշուառ եղած են միշտ . ուստի իրենց օրական հացը հայթայթելու համար ստիպուած են թողուլ հայրենիք և ամիսներ ու տարիներ թափառիլ այլուր : Տուները անհեթեթ , ցած , առանց լուսամտի են , ծուխերէ սեցած , ընդհանրապէս քանի մը խորշերու բաժնուած են . կահ կարասին և անասունները մի և նոյն յարկին տակ կը գտնուին : Լամպարի և ճրագի կարօտ չեն . տան կեդրոնը առատ կրակ կը վառեն և շուրջը կը շարուին կը նստին , և քնանալու ատեն վերմակ , անկողին , մինչև անգամ սաւան չունենալով՝ (քիչ բացառութեամբ) տնեցիք իրենց ոտքերնին կրակին տալով կը քնանան :

Իրենց լեզուն կոկիկ և աշխարհաբառի մօտ է . Տաճկերէն խօսիլ շատեր չգիտեն , միշտ իրենց մայրենի լեզուն յարողոց են : Այլու դեմ հոս լսածներէս քանի մը բառ դնել , իսկ , ուրախ , սրահ , կասարա , բէնի , շուշայ , աւու , բէւեւ , պանջ և այլն և այլն . կան այնպիսի բառեր որ կը գործածեն թէև Բաղդադի մէջ չկայ . զոր օրինակ , ծառերու անուններ , Բաղդադի , Կապուշնի , Լաւորոն-էնի , յինի , ինչիւնի և ապիւլան . նեխած ու հոտած հաւկիթի ալ Բաղդադի է կ'ըսեն , հիւս , ցաշեւ , լիւլ և այլն և այլն :

Ունի մի հայ գիւղապետ մը (մուտիւր) քովսէրներէ հաստատուած , նա ամբողջ գիւղախմբի (նահիէ) վրայ կը հսկէ :

Գիւղի արևելակողմը ժամու մը չափ հեռու՝ Ս . Կարապետ վանքը լեռան մը գլուխ կը փայլի իւր գեղեցիկ շէնքերով . վանքը ունի կալուածներ , ջաղացք , արտ և այդիներ :

Վանքէ երկու ժամ հեռու դէպ ի Արևմուտք տաճկերէն Զաւար-Հիսար իսկ հայերէն Աւնջի ըսուող շուրջը իբր պարիսպ բարձր լեռներով շրջապատեալ բերրի դաշտ մը կայ , ուր կը գտնուին

հնութիւնք և աւերակներ ու փլատակներ, որոց մէջէ երկաթէ բեւեռներ, նստարաններ ու պղնձէ ջրկիջ (եղպրըզ) հանուած է անցեալ տարի. հարաւակողմը՝ անտառաց մէջ՝ միասպաղաղ քարէ փորուած սենեկի պէս, դադաղի պէս և անտուկի պէս քարեր կան. այս հովտին հիւսիս-արեւելեան կողմը՝ ձորակի մը մէջ՝ Ունեցի նահատակեալ Ս. Ստեփաննոսի գերեզմանի մատուռը կայ, ուր շատ ուխտաւորներ հեռու տեղերէ կուգան: Մատրան հիւսիսակողմ 20 քայլ հեռու՝ բլրակի մը գլուխ՝ կիսաւեր բերդ մը կայ որ Ս. Ստեփաննոսը գլխատող բռնաւորին բերդն է կ'ըսուի:

Փռնուզցւոց քաջասրտութեան վրայ զաղափար մը տալու համար սա հետեւեալ եղելութիւնը պատմմմ: Վանքը զանուած ատենս՝ տեսայ յիսունի չափ զինավառ երիտասարդներ որոց մէջ էին նաեւ Միաբաններէն մէկ քանին որ արտորնօք կ'վազէին: Աւուր առի այս խմբակին ուր դիմելուն վրայ, և պատմեցին ինձ թէ՝ երեք Չէրքէզք կէսօր ատեն հայ խրճիթի մը հանդիպելով կերակրուէին զինի՝ Չէրքէզներէն մին հոն կ'մնայ, շրջատրճանակ ի ձեռին մահ կ'սպառնայ և միւս երկուքը մօտակայ կալը դռնուող հայ կին մը առեւանգելով աներեւոյթ կ'ըլլան, ուստի յիշեալ խումբն աւաղակ և վայրադ Չէրքէզները հալածելու դիտմամբ կ'վազեն եղեր: Տակաւին Փռնուզցիք Չէրքէզաց ետեւէն չհասած՝ երկու կտորիճ Ունեցիներ աւաղակաց կը հասնին և երկու ատրճանակ կը պարպեն: Չէրքէզք զայս տեսնելով կինը կը թողուն և իրենց գլուխն ազատել կը ջանան:

Փռնուզ Նիկողայոս Եպիսկոպոսը Ս. Կաթուղիկոսը դիմաւորելու համար Ունիա դացեր էր. իրենց միջև ծագած դժտութիւնը բարեկամութեան փոխուեր, և Ս. Կաթուղիկոսը զինք Ունիոյ և Փռնուզ առաջնորդ կարգերէ:

Կիլիկիոյ Ս. Կաթուղիկոսը քանի մը քաղաքներ այցելելէ զինի՝ այսօր ժամը Նին վերադարձաւ ի Մարաշ, երգերու ձայներով և հրացանաց գոռումներով Առաջնորդարանն ելաւ, և եկեղեցւոյ մէջ զինք դիմաւորողաց ազգու ատենաբանութիւն մ'ըրաւ:

Մարաշ, 23 սեպտեմբեր 1880.

Յ. Տ. Ղ.

ԱՐԴԻ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

Հայ ժողովրդեան վիճակը լաւ մը դատելու համար ստէպ բաղ-
դատութեան կէտ բռնած ենք, չէ թէ եւրոպական ազդ մը, այլ
իրեն մէկ դրացին, որ երբեմն թէ քաղաքական և թէ կրօնական
ասպարէզին մէջ իրարու հանդիպած են ձիթենիի ոստով և եր-
կաթի ծայրով, և ապագային մէջ արևելեան քաղաքակրթութեան
ճամբուն մէջ անտարակոյս իրարու հետ պիտի մրցին, եթէ ոչ
բոլորովին հաւասար գէթ համանման շէնքերով: Այս ժողովուրդն
է Յոյն ժողովուրդն, որ արդարեւ՝ եթէ իր փառաւոր անցեալով
պարծենալու մեծ իրաւունք ունի, ներկայ ժամանակներս իր թէ
նիւթական և թէ մոտաւորական յառաջդիմութեան նկատմամբ ը-
րած ճգանցը համար աւելի մեծ իրաւանց և աւելի փառաւոր ապա-
դայի մ'արժանի լինելու շաւղին մէջ կ'դառնոյ:

Անտարակոյս հելլենական ժողովուրդն այնպիսի պայմաններու մէջ
է, իր դիրքն, իր քաղաքական վիճակն անոր այնպիսի առաւելու-
թիւններ ու դիւրութիւններ կ'ընծայէ զարգացման՝ որոցմէ հայկա-
կանը զուրկ է, և հետեապէս կարելի չէ ասորմէ պահանջելու ինչ
որ միւսէն կ'պահանջուի, սակայն այս երկու ժողովուրդներն իրա-
րու հետ վիճակադրական, առևտրական, վարչային դրեթէ հա-
մանման պայմաններու մէջ գտնուելով՝ անպատեհ չէ զանոնք գէթ
այդ պայմաններուն մէջ համեմատել և այս համեմատութենէ դա-
սեր հանել: Եթէ հայրենի քաղաքական աղատութիւնն ՅՍ տարիէ
ի վեր թեւեր տուած է Հելլեն ազգին իր հայրենի հողին վրայ զար-
գանալու, ոչ նուազ օժանդակութիւն ու աջակցութիւն դաւած է
Յոյն ժողովրդեան այն մասէն որ հայրենի երկրէն հեռու՝ մեղի պէս՝
օտար տէրութեան մը հպատակ է: Չկայ Յունաստանի մէջ հիմ-
նարկութիւն մը, վարժարան մը, թանգարան մը, որոց համար օ-
տարաբնակ յոյն բարերարներ ահագին դումարներ նուիրած չլի-
նին, չկայ յառաջդիմութեան դործ մ'որու յաջողութեան համար
բոլոր յունական սիրտերը թռթռալէն զատ՝ քսակները չբացուին:
Իրաւի՝ երբ այս յառաջդիմական եռանդն, անհամար ղոհողութիւն-

ները, միութեան ողին և բարերարութեան ու հայրենասիրութեան զգացմունքն ու արարքը կ'տեսնենք Յոյն ժողովրդեան, երբ կ'նշմարենք զօրծունէութեան և կրթութեան ասպարէզին մէջ անոնց ըրած մեծ քայլերն և մեր ըրածներուն հետ կ'բաղդատենք՝ ամօթահար կ'մնանք և կ'ըսենք. «Հայն ևս կ'սպարծի որ հայրենասէր է, ճարտար, հարուստ, ուսումնասէր է, կ'զովուի որ անուանի վաճառականներ, երևելի ուսումնականներ, մեծ քաղաքագէտներ ունի իր ծոցն և Հայաստանի համար զոհողութիւն չինայեր, և սակայն ո՛րքան աննշան են իր զոհողութիւնները դրեթէ իրեն վիճակակից ու գրացի ժողովրդեան մ'ըրած անհամեմատ զոհողութեանց մօտ՝ յանուն կրթութեան և հայրենասիրութեան» :

Եւ այս ճշմարտութեան համոզուելու համար բաւական է մի անգամ աչքէ անցընել Պ. Պ. Ա. Մօրաիդինիս, յոյն հեղինակին զօրծն, *Յունաստան ինչպէս որ է**, անուամբ, 'զօրծ' անկողմնակալ ողուով զրուած ճշմարտասէր անձի մը կողմէ, որու հայրն՝ ինչպէս որ կ'վկայէ Պ. Ք. Սէնդ-Իւէր նոյն գրքին զլուխը տպուած նամակին մէջ, Անկախութեան պատերազմի ժամանակ արիութեան, արդարասիրութեան, անձնուրացութեան անմոռանալի յիշատակներ ձգած է և որ արժանի եղած է նոր Արիստիդէս անուան : Պ. Մօրաիդինիս ասոյդ աղբիւրներէ քաղելով՝ կ'գրէ և Յունաստանի նկարագրական, մոտաորական և բարոյական վիճակին վրայ ընդարձակ վիճակագրական տեղեկութիւններ կ'տայ :

Արդ՝ սոյն զօրծին վրայ գաղափար մը տալու համար մեր ընթերցողաց՝ անպատեհ չենք համարիր մի քանի քաղուած ընել՝ կրթութեան մասէն սկսելով :

Արիստիդէս. — Նախ՝ հեղինակը կ'նկարագրէ Յունաց կրթութեան մանց և դիտութեանց համար, զանազան օտար վիպողութիւններով՝ կ'հաստատէ թէ ինչպէս իրենց քաղաքական ստրկութեան ժամանակն անգամ Յոյնք կ'ջանային կրթուիլ, դպրոցներ բանալ և իրենց նախնեաց ազատական գաղափարներով տողորուիլ, թէ և ամեն ճգնաց հակառակ կրթութիւնը չծաւալեցաւ բոլոր ժողովրդեան մէջ, որ տակաւին թանձր տղիտութեան մէջ ընկղմաճ էր, մինչև որ ազատութեան ժամը չհնչեց : Սակայն հասաւ ժամանակ մը, 1833ին, երբ Յունաստանի մէջ՝ քաղաքական փոթորիկներու սրտճառաւ՝

* *La Grèce telle qu'elle est*, par PIÉRRÉ A. MORAÏTINIS, 1877

կրթութեան հետքը դրեթէ չմնաց : — Նախնական կրթութեան մասին՝ երկիրն այն վիճակին հասած է ուր գտաւ զայն Գաբօսիա՝ դրիա իր պաշտօնավարութեան ժամանակ, կ'որէր Թիէրշ :» Ձկային դպրոցներ, գիրքեր, տպարաններ և ոչ դրամ՝ հիմնելու համար, — «Եւ ոչ իսկ քերականութիւն, գեղագրութեան օրինակներ, և ոչ դրաքար, գրիչ ու մատիտ», կ'որէր Բէքքօ կոմսը : Ասկէ զատ՝ բնակիչները, ինն տարուան պատերազմի պատճառաւ աղքատնալով՝ պարտաւոր էին ամենէ առաջ իրենց ապրուստը հոգալ : Ինչպէս հնար էր կրթութեան փոյթ տանիլ : Այս պայմաններուն մէջ ստեպ մարդիկ ստիպուած են յոռի շրջանի մը մէջ գտնալ, կրթութեամբ համար դպրոցներ հիմնել պէտք է և ուսմունքը կազմաւորել : դրամադուլիս պէտք է դպրոցներ հիմնելու համար, և դրամադուլիս ձեռք ձգելու համար հարկ է նախ կրթութիւն : Ի՞նչպէս հնար է այդ շրջանէն դուրս ելնել՝ եթէ ոչ բիւր զոհողութիւն, զրկանք ու պատրանք կրելով :»

Յունաստան այս տխուր վիճակն ունէր 40 տարի առաջ, և այս կարճ միջոցին մէջ հսկայաքայլ յառաջդիմեց :

Յունաստան բարձրագոյն, երկրորդական ու նախնական կրթութեան յատուկ դպրոցներ ունի : Բարձրագոյն ուսմանց վառարանն է Աթենքի համալսարանն, որ զանազան ճիւղերու կ'բաժնուի : Կրթութեանը յիշ ու պարտաւոր է, և կառավարութեան ելմտացոյցին մէջ մատակարարութեան գումարն ունի : Հեղինակը մի առ մի կը բացատրէ իւրաքանչիւր կարգի վարժարաններու ուսմանց առարկաները, և երկարօրէն կ'իտօսի Համալսարանին վրայ, որ ասից 40 տարի առաջ հիմնուած է : Հոյակապ շէնք՝ որու կառուցման համար մէկ միլիօն ֆրանքէն աւելի ծախք եղած է, և սոյն գումարին մէկ հինգերորդ մասը Պ. Պ. Տ. Պէրնարդաքի և Կ. Սիմփլուլիտի բարերարներ իրենց քսակէն հոգացած են : Համալսարանն ոչ միայն օժանդակ նիւթերու և գիտական դործիններու ճոխ հաւաքածոյ մ'ունի այլ և 1,389,640 ֆրանքի դրամական կալուածք : Համալսարանն այժմ 74 ուսուցիչ և 1,400 աշակերտ ունի : Տէրութիւնը կ'վճարէ ուսուցիչներու ամսականն և այլ մանր ծախքեր : Միայն 100 ֆրանք վկայագրի համար աշակերտին կողմէ կ'տրուի : — «Բարձր խորհուրդներ, ազդային ապագայի մ'ընդարձակ ողի մը հելլենական լուսաւորութեան այս վառարանին հիմունքն են, կ'ըսէ հեղինակը : Ամեն ինչ որ վերացեալ և դրական դիտութեանց

կ'պատկանին խնամօք կ'աւանդուին , և երբ փորձառութեամբ՝ բար-
ւոյութիւն կամ փոփոխութեան պէտքն զգալի լինի , վերատեսուչն ե-
ւանդագին կ'կատարէ : » Արեւելքի ամեն կողմէ Համալսարանը կը
գիմնէ աշակերտներ , որ անխոնջ աշխատողներ կ'դառնան . ասոնց
մէջ կ'դտնուին Օսմանեան հպատակ աղքատիկ յոյն ծնողաց զաւակ-
ներ , Թուրքիոյ ներսերէն եկած , ամեն բանէ զուրկ , ամեն տառա-
պանք կրելով , որպէս զի իմացականութեան հացով սնանին : Կան
այնպիսիներ որ դուրսը ծառայութեան կ'մտնեն և միայն օրուան մէջ
մի քանի ժամ կ'վերապահեն դասախօսութեանց հետեւելու : Տեսած
ենք , կ'ըսէ հեղինակը , աշակերտներ որ ամիսներով միայն չոր հա-
ցով ու ջրով կ'պարէին որպէս զի ստակ խնայեն և իրենց ուսմանց
կարևոր գիրքերը գնեն : Ո'րքան ուրախութիւն կ'զգան այս դեռա-
տի ուսանողներն երբ քիչ մը յառաջանալով կ'սկսին դաս տալ , և
կ'յաջողին ստակ խնայել որպէս զի ծերունի հայր մը , հիւանդ մայր
մը հոգան , կամ եղբօր մը կամ քրոջ մը օգնեն որ իրենց ուս-
մանքը շարունակեն . . . : Կան աշակերտներ՝ որ իրենց ուսմունքն
աւարտելէն ետե՛ւ՝ ազատ հայրենեաց կ'կապուին , փոխանակ իրենց
բնիկ երկիրն երթալու , և ոմանք կ'վերադառնան Թուրքիա , որպէս
թէ հայրենի և օտար երկրի մէջ յարաբերութեանց կապ մը հաս-
տատեն :

Չանազան տեսակ լեւեներ կան Յունաստան , հասարակային և մաս-
նաւոր , որոց թիւը 18ի կ'հասնի , 125 դասատու ունին և 2,460
աշակերտ : Տէրութիւնն այս հաստատութեանց համար 400 հազար
ֆրանք ծախք կ'ընէ : Կան նաև Հելլենական դպրոցներ անուամբ հիմ-
նարկութիւններ 136 հատ որ 7,645 աշակերտ և 280 դասատու
ունին : Տէրութիւնը 600 հազար ֆրանք ծախք կ'ընէ : Ասիէ զատ
բազմաթիւ մասնաւոր վարժարաններ կան : Իսկ նախնական դպրոց-
ները զիւղային են կամ մասնաւոր : Առ նուազն հատ մը կայ ա-
մեն շէնի մէջ : Յունաստանի մէջ 1830ին 71 շինային դպրոց կար ,
գրեթէ 7,000 աշակերտով , 1874ին անոնց թիւն հասաւ 1,127ի ,
որոց մէջ 74,561 աշակերտ ուսմունք կ'սորվէին : Ասոնց 138ն
աղջկանց և 989ը տղոց համար էր , ուր 1,178 դասատու կ'յա-
ճախէին : Այս թիւին մէջ չեն դտնուիր մասնաւոր նախնական դըպ-
րոցներն , ինչպէս նաև աղքատիկ մանկանց դպրոցները : Մասնաւոր
դպրոցներու թիւն 102ի կ'հասնի գրեթէ 9,000 աշակերտով :

Հեղինակը վիճակագրական հաշիւներով կ'հաստատէ թէ՛ կրթու-

Թեան ծաւալման մասին՝ Յունաստան՝ Թեթե տարբերութեամբ, կրնայ բազմապատիւ Գրանսայի հետ, Թէե Գրանսա քաղաքակրթութեան և լուսաւորութեան կեդրոն կ'համարուի։ Կրթութիւն առնող տղայք Յունաստանի մէջ 84,000ի կ'հասնին, մասնաւոր դպրոցներու աշակերտներն ալ հաշուելով, այնպէս որ՝ Յունաստանի բնակչաց թիւն 1,500,000 լինելով՝ 1,000 բնակչի 56 տղայ կ'իյնայ, մինչդեռ Գրանսայի մէջ՝ 1864ին՝ 37,382,225 բնակչներու համար 4,336,368 տղայք դպրոց յաճախելով՝ 1,000 բնակչի 116 տղայք կ'իյնար։ Իսկ յիշեցուցեմ Կրթութեան մասին՝ համեմատութիւնը բոլորովին նպաստաւոր է Յունաստանի, վասն զի 50 աշակերտ կ'վայելեն ձրի ուսումը, մինչդեռ Գրանսայի մէջ՝ միայն 1,533,425 աշակերտ կ'վայելեն, այսինքն 41 աշակերտ 1,000 բնակչի վրայ։ Դարձեալ շինային դպրոցներն իրենց եկամուտին ¹/₁₆ը կրթութեան համար ծախք կ'ընեն, որ շատ մեծ բան է։ 1870ին այդ գումարը 1,100,000 տրախմիի (ֆրանք) կ'հասնէր տարին, եկամուտը շուրջ 6,600,000 լինելով։ Տէրութեան ծախքը բաժ գումարով (1876ի ելմտացոյցին համեմատ 184,000 տր.) տարեկան ծախքը գրեթէ 1,300,000ի կ'հասնի։ Երկրորդական կրթութեան համար, (Հելլենական դպրոցներ և Ժիմնալ) Տէրութիւնը 1,000,600 տր. ծախք կ'ընէ, Գրանսա՝ Տէրութիւնն 5,807,200* ֆրանք կ'ծախսէ։ Արդ՝ Յունաստանի ելմտացոյցը կը որթուի 39,000,000 տր. է, Գրանսայինն 2,569,000,000, այսինքն Յունաստան Գրանսայի ծախքը բաժին եօթերորդ մասը կ'ընէ, մինչդեռ ելմտացոյցը 66 անգամ փոքր է։ Նոյն առաւելութիւնները կ'տեսնէ հեղինակը նաև կրթութեան տեսակներուն մէջ։

Յունաստանի մէջ ամեն մարդ կրթութեան համար տուրք մը կը վճարէ, ինչպէս նաև ուրիշ տէրութեանց մէջ։ Հեղինակին մէջ բերած ցուցակէն կ'երևի որ իւրաքանչիւր անհատ 0,86 սանդիմ կ'վճարէ, մինչդեռ այս գումարէն քիչ կ'վճարեն միւս տէրութիւնները։ Դարձեալ Յունաստանի մէջ՝ իւրաքանչիւր աշակերտի կրթութեան համար տարին 19 ֆր. ծախք կ'լինի, մինչդեռ Զուիցերլի՝ 20, Անկլիա 18,80 և այլն։ Յունաստանի մէջ աւելի մեծ է իւրաքանչիւր աշակերտի տարեկան ծախքը, վասն զի ժողովուրդը ցանցաւ է։

* Յայտնի է որ այս գումարն այժմ շատ աւելի է, ելմտացոյցի գումարն աւելնալով։

Ապա հեղինակն աղջկանց դաստիարակութեան կարևորութեան վրայ կ'իտօսի և կ'ըսէ թէ քանի մը տարիէ ի վեր անոնց համար յատուկ դպրոցներ հաստատուած են Յունաստանի շատ կողմերը : Այս առթիւ մէջ կ'ըրէր Պ. Պիւրնուֆի վկայութիւնը .

«Յունաստան՝ աղջկանց կրթութիւնը տղոց կրթութեան չափ կարևորութիւն ստացաւ . Պէտք է այս մասին անդէլ : Ասան զի այս՝ յունական ողւորն ամենէ պատուաւոր հանգամանքն է : Հելլենք քաջ զիտեն որ քրիստոնեայ կանայք , այսինքն ազատ կանայք , պարտաւոր են դաստիարակութեամբ աւելի բարձր դիրք մը բռնել քան Գուրանի կանայքն , Արեւմուտքի կանանց հաւասարիլ Երբ ասոնց կրթութիւնը կ'ըզարդանայ , պէտք է որ իրենցն ալ բարւոքի : Ուստի 1835էն սկսեալ՝ Աթենքի մէջ առաջին դպրոցը հիմնեցին , Արաբիքը : Այս վարժարանը քանի մը տարի թոյլ դնաց , ապա , նպաստներ , կտակներ հասան , և գործունի ու իմաստուն խնամակալութիւն մը հաստատուելով՝ կարելի եղաւ մեծ շէնք մը հիմնել , ամեն կարգէ աղջիկներ բերել , հեռաւոր ընտանեաց համար զիշերտիկ աշակերտուհիներ պահել , մասնաւոր հասոյթներ հաստատել , դաւառներու համար վարժուհիներ պատրաստել : Այսօր Արաբիքն օրինական հիմնարկութիւն մ'է , շատ նման մեր լիւններուն , և որու մէջ աղջիկները կրթութիւն մը կ'ստանան որ վար չմնար տղոց ընդունած կրթութենէ : Այս վարժարանին մէջ 1,500 աշակերտուհիներ կան , որ զանազան կարգերու և դասարաններու բաժնուած են : Ուսմունքն Աթենքի համալսարանի դասատուներու ձեռք կ'աւանդուի : Կարելի է ըսել որ այդ հաստատութիւնն Արեւելքի քաղաքակրթութեան ամենէ զօրաւոր ու գործունեայ ներուկն է : »

«Արդարեւ , կ'յարէ հեղինակը , այդ կարևոր հիմնարկութիւնն ընտիր վարժուհիներ կ'պատրաստէ , երկրին ամեն կողմերը կ'ուղարկէ , և զիւղերու մէջ անգամ դպրոցներ կ'հաստատէ որպէս զի կրթութիւնը խրճիթներու մէջ ծաւալէ : Այսպէս յաջորդ զիւղական սերունդը պատուական մայրեր պիտի գտնէ որ կարող պիտի լինին մտքի սնունդ տալ մարմնոյ սնունդին հետ : Այս գործը համաստութեան պէս կ'ըջալէ , առանց աղմուկի ու դրդիւնի , և սակայն Յունաստանի մարդիկ անորմէ աւելի հայրենասիրական և մեծ դործ մը չէին կարող շինել : Իբրաիմ մարդ բնապէս յարգ և համարում կ'ըզայ այն յանձնակմբին համար որ սոյն հիմնարկութիւնը

կ'վարէ, և վեհանձն բարերարներուն համար, որ անոր նեցուկներն են, երբոր նորակազմ մայրաքաղաքը շրջելու ատեն, Արաբիոյի առջև կ'հասնի։ Այս գեղեցիկ, ընդարձակ և պերճորէն շինուած վարժարանը զլիաւոր մաս մ'ունի մեծ և հոյակապ, նոյնպէս զանազան թեւեր՝ ու գեղեցիկ մատուռ մը, բոլորն ալ այնպէս լաւ կարգադրուած որ Պ. Կլատտըն Յունաստան ուղևորելու առթիւ, ըսած է թէ այս հիմնարկութիւնն Եւրոպայի որ և է մեծ մայրաքաղաքի մէջ կրնայ պատուաւոր տեղ մը բռնել։

Բայց այս հիմնարկութեան կարևորութեան առջև պէտք չէ մոռնալ բոլոր միւս հաստատութիւններն որոց նպատակն է թէ Աթենք և թէ տէրութեան միւս քաղաքներուն մէջ աղջկանց կրթութեան հոգը։ Այս հիմնարկութիւններն իրարու շուտով յաջորդեցին անգամ մը մղում տրուելէ ետեւ, ամեն օր նոր նոր վարժարաններ կը հիմնուին, և տեսչութիւններն եռանդագին կ'մրցին իրենց աշակերտութիւններուն կրթութեան համար։ Պատիւ կ'համարին լաւ ամուսիններ և ընտանեաց լաւ մայրեր հասցընելու, որ հայրենեաց ընտիր քաղաքացիներ տալու սահմանուած են, և հայրենիքն անոնց երախտագէտ պիտի լինի։

Այսուհետեւ հեղինակը վարժապետանոցներու վրայ կ'իօսի և կը խոստովանի որ այս մասին այնքան յառաջ գաջած չէ Յունաստան։ Կառավարութիւնն իր առջև մեծ դժուարութիւններ դտաւ, այս է դրամական դժուարութիւնը։ Ուստի դարձեալ Յունաստան հարկ կը տեսնէ իր հայրենասէր և հարուստ զաւակաց դիմել որպէս զի վարժապետանոց մը հիմնելու համար դրամագլուխ և եկամուտ դոյալընէ։ Վարժապետանոցի հիմնարկութիւնն ազգային պէտք մ'է, և լաւ վարժապետ մը լուրջ, բարոյական և արժանաւոր, ընկերութեան մը հիմն է։ Կրթութեան պաշտօնեայն՝ 1876ի ելմտացոյցին մէջ յատուկ գումար մը (35,000 տրախմի) այդ հիմնարկութեան համար կ'սահմանէ, սակայն հեղինակն անբաւական գտնելով կ'որդորէ որ նոր քնններ հաստատելու համար որոշուած գումարը վարժապետանոցին համար գործածուի։ — Ի՞նչ հարկ կայ, կ'ըսէ, Համալսարանի 74 ուսուցիչներն 79ի հասցընել։ Պէտք է նկատել որ վարժապետանոցներն ոչ միայն նախնական կրթութիւնը ծաւալելու կ'օգնեն, այլ նաեւ երկրին երկրադորժական յառաջդիմութեան։ Յունաստանի մէջ հողային կալուածքը բարեբաղդաբար բաժնուած է, բոլոր ժողովուրդն է և կրնայ հողատէր լինիլ, այն-

պէս որ հողատէրն ինքն իր արտը կ'մշակէ : Ուստի կարևոր է երկրագործներուն ուսցընել իրենց հողերէն օգուտ քաղել : Արդ՝ այս բանս ոչ Հելլենական ուսումնարաններն և ոչ Համալսարանը կարող է ընել, այլ գիւղերը ցրուած լաւ դասատուներն, երկրագործական արուեստին հմուտ :

Այս միջոցաւ գիւղացին անդէտս և անաշխատ պիտի ընդունի օգտակար կրթութիւն մը, և պէտք է դիտնալ որ յոյն գիւղացին ոչ միայն ուշիմ է այլ և նորութիւններ ընդունելու հակամետ, բաւական է որ անոնց օգուտներուն համոզուի Այս կերպով երկիրը բարորութեան աղբիւր մը պիտի դառնայ : Մանաւանդ մեզի վերացեալ սկզբունք պէտք չեն այլ գործնական բաներ : Արևոտն է համեստ մարդիկ յառաջ բերել, տարրական ուսմանը, ընկերական և առևտրին բարոյութիւն ուսցընելու կարող մարդիկ, բայց նաև՝ քրիստոնէական կերպով մը, հողը մշակելու, մրդաստանները հողալու, արջաւ պահելու արուեստին հմուտ մարդիկ : Երբոր Յունաստանի գիւղերու մէջ այսպիսի մարդիկ չատցընէ, ապահով և շուտով պիտի կրնայ քաղել :

Այնուհետև կարող կ'գայ եկեղեցականաց կրթութեան, և Պ. Մօրաիդինիս զայն գոհացուցիչ չդառնէր : Պատճառը դրամական միջոցներուն պակասութիւնն է : Ուստի՝ թէև Յունաստան հինգ վեց ժառանգաւորաց դպրոցներ ունի, սակայն ամենէ բարեկարգ և արդիւնաւորն Աթենքի մէջ՝ երկու անուանի բարերարներու միջոցաւ 1844ին հաստատուած ժառանգաւորաց վարժարանն է, որ անոնց անունը կ'կրէ, այս է Ռէպի : Աշակերտները թէև կրօնական կարգին կ'պատրաստուին՝ բայց շատերը կ'ընտրեն վարժապետութեան ասպարէզը մտնել և Յունաստանի ներսերը կամ Արևելք կ'գիմնէ, ուր հելլենական շահուց օգտակար կ'առնան իբրև դասատու :

Հեղինակը կ'խօսի նաև Աթենքի Գեղարուեստից դպրոցին վրայ երկարօրէն : Ի սկզբան անշուք և աղքատ դպրոց մ'որ հետզհետէ կը հարստանայ, կ'մեծնայ և նշանաւոր արդիւնք և արուեստադէտներ յառաջ կ'բերէ : Գարձեալ այս դպրոցին նոր շէնքն ու յառաջ գիմնութիւնը յոյն մեծատուններու առատաձեռնութեան կ'պարտաւորի Յունաստան, և այդ վեհանձն բարերարներուն մէջ նշանաւոր են Սթրուրի և Միլայէլ և Հելլին Դասիցա : Ասոնց կտակած գումարներն թէև ահազին, չբաւարկով Յունաստանի ուրիշ դաւակ մը Պ. Ալէքս 230,000 արախմի կ'պարկէ, որ դարձեալ անբաւական

լինելուն, կ'յուսացուի որ նոյն բարերասը պակասը լրացնէ :

Հեղինակը համառօտ կ'ընէ նաև հողադործական կրթութեան վեճակը, զոր գոհացուցիչ չգտնէր. այս անյաջողութեան պատճառները ցոյց կ'տայ և խօսքը կ'աւարտէ յոյն բարերարներու մասին մի քանի խորհրդածութիւններ ընելով, որոց վրայ Հայոց, և մասնաւորապէս հայ մեծատուններու ուշադրութիւնը կ'հրաւիրենք :

Արդէն տեսանք թէ Եռնաստանի մէջ հոյակապ շէնքեր և հայրենասիրական գործեր մասնաւոր ձեռնառութեամբ յառաջ եկած են : «Այս միջոցաւ կանգնած են, կ'ըսէ հեղինակը, օգտակար ու հոյակապ շէնքեր Աթենքի ու այլ և այլ քաղաքներու մէջ» : Բայց Հեղինակը ոչ միայն կրթութեան հիմնարկութիւնները զարգարել գիտեն, այլ և զանազան մրցանակներ զրական գործերու համար կ'առաջարկեն և այս մրցման համար՝ դրամադլիսի տէր Եղններ մեծ դունարներ նուիրած են և կ'նուիրեն. ինչպէս են բանահիստութեան մրցանակն Պ. Ա. Ռալիի կողմէ հիմնուած, ինչպէս նաև Ժ. Վուցլիայի կողմէ, Պ. Թէոտոր Ռօտորքանաքիի ձեռքը հաստատուած մրցանակն, քրիստոնէական բարոյականի համար հաստատուած մրցանակն դեր-ծովակալ Կ. Նիկողիմոսի կողմէ, և ուրիշ ինն դրամատէրներու նպաստները տարբեր իրերու համար : Ի վերջէ հարկաւոր հազար ֆրանք կ'հաշուեն Եռնաստանի զաւակաց շնորհած օգնութիւնները, թէ՛ զիրքերու տպագրութեան, թէ՛ ձրի բաշխման համար, որպէս զի մատենադարաններն ու թանգարանները ճիսացընեն : Մօտ ժամանակներս՝ Բուսաքանութեան դասատու Պ. Օրֆանիդէսի կարևոր մէկ հաւաքածոյն Պ. Թ. Ռօտորքանաքին պնեց և Համալսարանին նուիրեց. այս իշխանական պարգև մ'է : Բայց այս աղնիւ բարերարն հայրենասիրական առատասրտութեան դեռ ևս առաջին գործերը ցցուց. Օտէսայի մէջ յոյն դեռահաս աղջկանց դպրոցի համար՝ իր ծախքով ահադին շէնք մը կ'կառուցուի :

«Այս երկրին մէջ՝ կ'ըսէ Պ. Էկէր՝ Եռնաստանի վրայ խօսելով . . . չէ կարելի գտնել լաւ երկասիրութիւն մ'որ անտիպ մնացած լինի հրատարակիչ մը գտնել զժուարին լինելով : Հարուստները կ'վճարեն անոնց համար որ չունին : Պանքան և անուանի վաճառականներ ժողովողեան կրթութեան նպաստաւոր ամեն հրատարակութեան կ'օգնեն : Միթէ ֆրանսայի մէջ՝ ունինք այնքան բազմաթիւ Մեկենասներ, Կ. Պօլսոյ այն սեղանաւորին պէս որ ֆրիստաքի Զօկրաֆօս կ'կոչուի, որ լիաձեռն կ'թափէ ստակն, այն կող-

մերն ուր յառաջդիմութեան նպաստաւոր ընկերակցութիւն մը կը տեսնէ, և երկտասարդութեան դաստիարակութեան համար իր ծախքով հին դասական գործոց հաւաքածոյ մը պատրաստել կ'տայ։»

Աւելորդ է իսկ յիշել Պարոն Սինայի անունն որու վեհանաժարութիւնն իր հայրենեաց համար եւրոպական հռչակ ստացաւ. բայց չենք կարող մոռնալ Կ. Պօլսոյ ուրիշ սեղանաւորի մ'անունն, Ժօրժ Ջարէֆէ, որ միշտ միացած է Բէրլինի Ջարէֆէ անուան հետ, և այս ամեն բան ըսել է։ Դարձեալ հարիւրաւոր հազարներ ֆրանք նպաստ տուած է՝ Մարտիկոյ ուրիշ մէկ սեղանաւոր մը՝ Ս. Ջարէֆէ, զպրոցներ հաստատելու համար. այս նշանաւոր բարերարն իր ծախիւք աշխարհագրական քարտէսներ յօրինել և ամեն յունական գպրոցներ ձրիապէս բաշխել տուած է. ասկէ զատ ուրիշ մի շատ կարեւոր գրեանք տպուեցան իր ձեռնտութեամբ, և մի շատ ուսանողներ իր յատուկ օժանդակութեամբ ուսմունք կ'սորվին Խերոսպոլի զանազան վարժարանները։ Պ. Ջարֆիրօբուլօ հարուստ է և հայրենասիրութեան այնպիսի նուիրական հրով վառուած որու զօրութեամբ մարդս իր հայրենիքին պարծանքը կ'զառնայ։ Նոյնպէս մեծ տառերով նշանակենք Գ. Մալքեթեանի անունն, անուանի հօր մ'ազնիւ որդին, որ յատուկ գումարներ նուիրեց ի նպաստ հելլեն ուսանողաց որ Ֆրանսա և այլուր ուսում կ'ընդունէին, նոյնպէս բազմաթիւ գործեր հրատարակել տուաւ իր ծախքով։ Յիշենք նաև Մանչեսթրի այն վեհանաժարներն, Ժօրժ Զիլի, որ համեստութեան քօղին ներքեւ, առանց ձայնի ու թրմբուկի, շարունակ նուէրներ կ'ընծայէ հայրենեաց։ Կարելի չէ մոռնալ Ալէքսանդրիոյ ազնիւ սեղանաւորն, Ժ. Անդրէասէ, և Թրիէստի Էմիլիօ, և Օտէսայի Անդրէաս, որ հայրենասիրութեան մէջ նիւթապէս նշանաւոր հանդիսացան. Նիկիօթնօթէրօ անուններն, որ միշտ իրենց քսակն ընկերութեանց համար բանալու պատրաստ են և լաւ գրեանց հրատարակութեան համար. Բեդրզպուրկի Քոնստանտին և Անտրայի Սպարտակոս. վերջապէս Սինիօ, որու անունն այսօր մի շատ ազգային շէնքերու, եկեղեցիներու, հիւանդանոցներու վրայ քանդակուած է, և ուրիշ շատ բարերարներ կան, որ շարունակ գումարներ կ'նուիրեն ազգային լաւ գործերու և ազգային օգտակարութիւն ունեցող հրատարակութեանց համար։»

ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ռեֆէ. Պատեն — Իր Աւագ Գործը — Իր Բացադրութիւնը ծխածանի
 ծառին — Կա իշինէ վաւեր — Չանապան հաղեր իշինէ — Յոյս ի՞րայ
 որ հանիւել իշ իշնաւ վաւել առանց զոր — Իր Դիւրագիրը հեռադիւրային
 իշ ծառին — Անադաւադ շարժող նաւերու իշայ իշնաւ — Փլաւիօ Ճիւղա
 իշնաւէ հողմնացոյցը — Յոյն գիրէին իշ ծառնաւոր զերութիւն ունի եր-
 կան իշնաւ տաշելու — Կողմնացոյցին հոգաւոր նոր երկիրներ հոգեւոր հա-
 ծար — Տղադրութեան գիւրը — Կոլոմպոս Աֆրիկան իշնաւ — Աւագ
 որ Ամա հարաւային կեսագնդին անդէրը իշնաւ — Մակելանի նաւ
 աշխարհին շրջանը իշնաւ — Լեօնարդոյ որ Աֆրիկէի գիւրերը :

Հիմակ պէտք է որ դառնանք Եւրոպա, ուր ազգերը խաւարին
 Դարերէ դուրս ելնելու կ'ձգնէին. և թէպէտ վանօրէից մէջ շատ
 հմուտ մարդիկ կային, բայց քիչեր կ'ըստղէին զիտութեամբ. իսկ
 ասով պարապողները՝ շատ անգամ իրենց ժամանակն ի դուր կ'վատ-
 նէին ալքիմիական փորձերով, որպէս զի ոսկի շինեն. կամ աստ-
 դազիտութեամբ, կարծելով թէ պիտի կարենան գէպքերը դուշա-
 կել աստղերու միջոցաւ :

ՌՕԺԷ ՊԱՔՕՆ, 1214 : — Սակայն 1214ին յԱնկլիա ծնաւ
 մարդ մ'որ ամեն անկլիացոյ ակնածութեան և յարգանաց արժանի
 է : Վասն զի այն խաւարին ժամանակներն իր բոլոր կեանքը բնու-
 թեան գործերը քննելով անցուց և ի սէր զիտութեան բանտի մէջ
 տառնապեցաւ : Այս մարդն էր Ռոժէ Պաքօն, մեծանուն ալքիմիա-
 գէտ մը, որ Իլդէսդր ծնաւ, Սօմրսէդշայր, իր կրթութիւն Օքս-
 ֆորտի և Բարիզի մէջ աւարտեց, և ասպա Ս. Ֆրանչիսկեանց միա-
 բանութեան կարգը մտաւ : Այս պատճառաւ նա ստէպ եղբայր Պա-
 քօն կ'ըլլոյր : Պաքօնի մեծ երկասիրութիւնն, Աւագ Գործ, այն-
 պիտի տարօրինակ ոճով գրուած է որ դժուարին է որոշել թէ ի-
 րօք որչափ բան գիտէր և որչափ միայն նախատեսած էր : Այս
 միայն յայտնի է որ մի շատ աստղաբաշխական զիտողութիւններ ը-

րած է, և ծիածանը մեկնած է ըսելով թէ արևուն ճառագայթներն անձրեկին կաթիլներէն կ'բեկբեկին, ինչպէս որ նոյն ժամանակ դիտած էր նաև Վիտէլիօ, լեհացի իմաստասէր մը:

Պաքօն անուանի է Եւրոպայի մէջ իբրև առաջին մարդն որ վառօդ շինեց. հաստատ չգիտենք թէ այս գիւտն Արաբացիներէն ուսաւ, բայց շատ հաւանական է, վասն զի մի և նոյն եղանակը կը յայտնէ վառօդ շինելու, ինչ որ յայտնած էր Մարկոս Վրաքոս, այսինքն, արջասպ, ածուխ և ծծումբ: Նաև գիտէր որ զանազան կաղեր, կամ օդեր կան, ինչպէս ինք կ'անուանէ, և կ'յայտնէ թէ ասոնցմէ մին բոց կ'հանէ: Նա գտաւ աշակերտի սիրական փորձն, այսինքն ապակեայ զանգակի ներքև կանթեղ վառելը, ցոյց տալու համար որ երբ օդը կ'հասնի կանթեղը կ'մարի: Կ'երևի թէ Պաքօն գիտէր նաև հեռագիտակի տեսութիւնը: Տեղեակ չենք թէ արդեօք հեռագիտակ մը շինած էր թէ ոչ. բայց անտարակոյս հասկըցած էր թէ որչափ կարևոր պիտի լինէր այդ գործիքն: Այս կը բացատրէ իր Ասֆէթին մէջ այսպէս. «Կարող ենք մեր աչքին և ուրիշ առարկաներու միջև թափանցիկ մարմիններն (այս է, ապակիներ) այնպիսի կերպով գնել որ ճառագայթները բեկբեկին և մեր ուզած կողմն ուղղուին, այնպէս որ կարող լինինք մօտակայ կամ հեռաւոր առարկան տեսնել որ և է անկեան ներքև, և այսպէս դիւրին պիտի լինի մեզ անհաւատալի հեռաւորութեան մէջ գտնուած ամենէ մանր տառը կարդալ, կամ աւազի մանր հատիկները համբել, անկեան մեծութեան պատճառաւ, որու ներքև կ'երևին:» Գէթ այս հեռագիտակի պարզ նկարագիր մ'է: Նոյն դրբին մէջ Պաքօն կ'ըսէ թէ օրին մէկը նաւեր պիտի քալեն ծովու վրայ առանց առագաստի, և կառքեր պիտի ընթանան ճամբաներու վրայ առանց ձիերու, և թէ մարդիկ մեքենաներ պիտի շինեն օդին մէջ թռելու համար: Այս ամենը ցոյց կ'տան որ Պաքօն շատ բաներ երևակայած պիտի լինէր որոնք իրօք 300 տարի ետք զանուցան. բայց իրեն համար երազներ էին զորս չէր կարող ինքն իրագործել: Աւելորդ չէ նշանակել որ այս Ռօժէ Պաքօնը պէտք չէ շփոթել Քրանսիս Պաքօնի հետ, որ բոլորովին տարբեր մարդ մ'էր, և աւելի քան 200 տարի ետք կ'ապրէր:

ՃԼԱՎԻՕ ԺՈՌՍԻ ԿՈՂՄՆԱՅՈՅՑԸ ԿԴՏՆԷ, 1300. —

Պաքօնի մահուանէ զրեթէ տաս տարի ետք՝ մարդ մը, Նաբոլի մօտ՝ Ամալֆի անուն պզտիկ գիւղի մը մէջ ծնաւ և նշանաւոր գիւտ

մ'ըրաւ : Այս մարդուն անունն էր Ֆլավիո Ճիոյա , և իր գիւտը ճիւղային կողմացոյցն էր : Ֆլավիոյ ժամանակէն շատ առաջ մարդիկ զիտէին թէ տեսակ մը քար կար երկրիս վրայ որ երկաթն իրեն կ'քաշէր : Հին զրոյց մը կայ թէ այդ քարը գտնողը հովիւ մ'էր , որ՝ երբոր կ'հանգչէր բլրի մը վրայ՝ իր հովուական երկաթէ դաւազանն իր քովը դրաւ , և յետոյ ուզելով վերջընել զայն , տեսաւ որ ժայռին կայէր էր : Թէև հաւանական է որ այս զրոյցն առասպել մ'է , սակայն այս ստոյգ է որ Յոյներն և ուրիշ շատ ազգեր զիտէին թէ մագնիտը կ'քաշէ երկաթը , յունական մագնիս բառէն , վասն զի կ'կարծուի թէ ամենէ առաջ Իոնիոյ Մագնէս քաղաքը գտնուած լինի :

Երբոր երկաթի կտոր մը մագնիտի վրայ շփուի , երկաթն ևս մագնիտ կ'դառնայ , և ուրիշ երկաթի կտորներ կ'քաշէ : Բայց Ֆլավիո Ճիոյա ուրիշ յատկութիւն մը նշմարեց , մագնիտեալ երկաթի կտորի մը վրայ , որով իր կողմնացոյցը դտաւ : Նա տեսաւ որ եթէ ասեղ մը կամ երկաթի կտոր մ'որ մագնիտուած է , մէջ տեղէն բարակ լարով մը կախեն , այնպէս պիտի դառնայ որ անոր մէկ ծայրը դէպ ի հիւսիս և միւսը դէպի հարաւ պիտի ուղղուի : Ուստի կ'լոր քարտէս մ'առնելով՝ հիւսիս , հարաւ , արեւելք , արեւմուտք նշանակեց , անոր վրայ մագնիտեալ ասեղ մը կ'ցցեց որ հիւսիսէն հարաւ կ'ցուցնէր . ապա քարտէսը սունկի մը վրայ դրաւ և կոնքի մը մէջ թողուց որ ծիփայ : Կոնքն որ կողմն որ դարձնէր ասեղը քարտէսի բոլորտիքը կ'շրջէր մինչև որ ասեղին հիւսիսն հիւսիսակողմն , և հարաւն՝ հարաւակողմը ցուցնէր , և քարտէսին միւս նշաններէն կարող եղաւ ըսել արեւմտեան , հիւսիսային—արեւմտեան և այլն կողմերը : Ծիփային կողմացոյցը իր վրայ ծիփայն :

ՊԱՏ. 6

Դիւրին է իմանալ թէ այս գիւտն որքան կարեւոր էր . վասն զի երբ նաւ մը ցամաքէն հեռու , ծովու վրայ է , նաւապետն ուրիշ առաջնորդ չունի այլ միայն աստղերը , որ միշտ չեն տեսնուիր , այնպէս որ երբ կողմնացոյց չկար՝ նաւապետը ստիպուած էր ցամաքէն չհեռանալ որպէս զի չմոլորի : Սակայն այս դործին դրսեւորուի , որ նաւապետին ցոյց կ'տար թէ նաւն որ կողմը կ'ընթացայ , կարող եղաւ համարձակ և ասպահով կերպով ծովուն վրայ ուղած կողմը նաւարկել :

Բաւական մեծ վիճաբանութիւններ եղան իմանալու համար թէ թմնէ առաջ ո՞վ դուռն է կողմնացոյցը : Ունաք կ'կարծեն թէ Չի-
նացիք շատ ժամանակ առաջ զայն կ'գործածէին, բայց հիմակ զիտ-
նական մարդիկ համաձայն կ'հաստատեն թէ Ֆրավիո ինքնին բրած
է այդ դիւան և թէ ինքն առաջին անգամ գործածած է նաւու մէջ :
Անտարակոյս անյարմար էր որ կողմնացոյցը միշտ ջրալի կոնքի մը
մէջ ծփար . ուստի՝ քարտէսը տուփի մը մէջ սլաքի մը ծայրը դրին,
որու բոլորտիքը գիւրաւ կ'դառնայ, և մինչև հիմակ այսպէս կ'շի-
նուի : Որովհետեւ այն ժամանակ Նաբոլիի թագաւորը Ֆրանսայի թա-
գաւորական ցեղէն էր, Ճիոյա ի պատիւ անոր ասեղնն հիսխայիին
ծայրն շուշանով մը նշանակեց, և բոլոր ազգերու կողմնացոյցը դեռ
նոյն նշանն ունի :

ՏՊԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԴՐԻՏԸ, 1438 . — Կողմնացոյցը դանուե-
լով մարդիկ սկսան յանդուգն ուղեորութիւններ ընել . բայց այս
կիտին վրայ խօսեւէն առաջ, պէտք է պահ մը կանկ աւնուլ ու-
րիշ նոր փոփոխութիւն մը ցոյց տալու, որ տեղի ունեցաւ Պաքօնի
և Ճիոյայի ժամանակէն դրեթէ 100 տարի ետք : Այս նորութիւնը
տպագրութեան գիւտն էր, որ երեւան եկաւ 1438ին : Տաւն և հին-
գերորդ դարուն սկիզբներն, ոմանք սկսան փայտեր փորագրել, ինչ-
պէս նաև Ս. Գրոց պատկերներ և տուններ, և ապա մեղան քսե-
լով՝ անոնց տպագրութիւնը թղթի վրայ կ'ընէին : Օր մը Յովհան-
նէս Աուգէնպէրկ անուն մարդը նկատեց որ եթէ խօսքի մը տա-
ռերը զատ զատ շինուին, կրնան շարունակ գործածուիլ : Ուստի
սկսաւ այդ տեսակ տառեր շինելու փորձել, և Մայանս քաղաքի
Ճոհն Գօսդի և Պետրոս Շօֆէրի հետ, որոց երկուքն ալ անոր
պէս մեքենագործութեամբ կ'ղբարէին, յաջողեցաւ մետաղեայ տառեր
շինել, կամ ինչպէս որ կ'կոչուին, տիպարներ : Այս մարդիկ յա-
ջողեցան 1455ին, առաջին անգամ Ս. Գիբբը տպագրել տալ,
1465ին առաջին տպարանը հաստատուեցաւ Իտալիա, և ուրիշ մը
Բարիզ քաղաքը 1469ին, մինչդեռ Փաքստօն Անկլիա ներմուծեց
տպագրութիւնը 1474ին :

Դիւրին է բմբռնել թէ ինչ զարկ տուաւ այս գիւտը գիտու-
թեան : Որչափ ժամանակ որ մարդիկ ստիպուած էին թմն գործ
օրինակել, նոր գործեր շատ ծանր կ'տարածուէին ժողովրդեան մէջ,
իսկ հին մատենաներ շատ սուղ և հազուադիւտ էին . բայց երբ
բիւրաւոր օրինակներ սկսան տպուիլ և մէկ տարուան մէջ ծախուիլ,

Տնուտ մարդիկ Յունաց գրական գործերը հաւաքելով տպարիշ
քուին, և ընթերցողները շատցան : Աւելի կարեւորն այս էր որ
նոր զիւտեբու վրայ գրեանք մէկ երկրէ ուրիշ երկիր արադօրէն
անցան, և նոր ճշմարտութեան հետամուտ մարդիկ կարող եղան
նստումնասիրել ինչ որ նաև ուրիշ գիտնական մարդիկ կ'հետազո-
տէին : Այսպէս տպագրութիւնն առաջին քայլ մ'եղաւ խաւարին
գարերէ դուրս ելնելու :

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՇԵՍԱՐՀԻՍ ԲՈՒՈՐՏԻԲԸ .

Երկրորդ քայլն էր, ինչպէս որ քիչ մ'առաջ ըսի, ծովային կող-
մնացոյցի կիրառութիւնը : Անշուշտ կ'իշէք որ Յոյները գիտէին թէ
աշխարհս կ'ընդ է. քայք. բոլոր այս բաները մոռցուած էին յեւ-
րոպա Գոթացւոց և Չանդալաց արշաւանքէն ի վեր, և մարդիկ
վերստին գարձան այն հին կարծեաց թէ երկիրը տափախ էր կե-
րակուրի պնակի մը պէս, իբրև կամար երկինքն ունենալով : Սակայն,
նաւորդներ, որ կ'տեսնէին նաւարկութեան ժամանակ, նաւերուն
իջնելն ու քիչ քիչ անհետիւն, սկսան մտածել որ երկիրը գնդա-
ձեւ պիտի լինէր, և Քրիստոփոս Կոլոմպոս, ժէնովացին, համո-
զուած էր որ կարող պիտի լինէր Ատլանտեան Ովկիանոսէն նաւ-
արկելով երկիրը բոլորել և Արևելեան Հնդկաստան հասնիլ : Այս
խորհրդով 1492 օգոստոսի 3ին՝ Սպանիոյ Գառիքս քաղաքին մաս-
եղող, Բալոսի նաւահանգստէն՝ ճամբայ ելաւ երեք հատ պղտիկ
նաւերով, որոց մէջ իննսուն նաւաստիներ կային, և նախ Գանա-
րեան կղզիները գիմեց : Յետոյ երեք շաբաթ շարունակեց իր ուղե-
ւորութիւնը՝ կողմնացոյցին առաջնորդութեամբ՝ առանց ցամաք եր-
կիր մը տեսնելու : Նաւատորմին մէջ կերակուրը սկսաւ պակսիլ,
և նաւազն աս ու դողի մէջ ընկած՝ սպառնացին Կոլոմպոսը ծովը
նետել եթէ ետ չդառնայ : քայք նա աղաչեց որ երեք օր ևս շարու-
նակէն ճամբան և կէս գիշերէն քիչ մ'առաջ, հոկտեմբերի 11ին
աղաղակ մը բրդաւ, երկիր, երկիր, և հետևեալ առառու արշա-
լոյսին նաւէն ցամաքն ելան Պահամայի մէկ կղզին : Նոր աշխարհ
մը դտած էին :

Կոլոմպոս կարծեց թէ չքան ընելով Ասիոյ միւս կողմը հասած
էր, քայք թէ որ աշխարհացոյցդ նախն պիտի տեսնես որ այդ չքան-
նին միայն մէկ քառորդն ըրած էր : Նա մեռաւ 1506ին, առանց
իր սխալմունքն իմանալու : Թէև մի քանի անգամ նոյն ուղևորու-
թիւնը կատարեց : Անդամ մը շատ նշանաւոր դիւտ մ'ըրաւ կող-

մնացոյցին մագնիտական ասեղին նկատմամբ : Ատրուց դիտէին թէ ասեղին ծայրը ճիշտ հիւսիս չէր նայեր , այլ փոքր ինչ արեւելեան հիւսիս կ'ուղղուէր : Սակայն Կոլումպոս դիտեց որ՝ քանի արեւմուտք ուղեորէր , ասեղն իր արեւելեան ուղղութիւնը կ'կորուսէր և շիտակ հիւսիս կ'նայէր , և ապա աստիճանաբար քիչ մ'արեւմտեան կողմը կ'հակէր : Նոյն դիրքը պահեց ասեղը մինչև որ՝ ի դարձին՝ Կոլումպոս մի և նոյն տեղէն դառնալով՝ տեսաւ որ ասեղն աստիճանաբար իր առջի վայրը հասաւ : Այս փոփոխութենէ հետեցուց որ , թէպէտ մագնիտական ասեղը միշտ դէպ ի հիւսիս կ'ուղղուի , սակայն քիչ մը կ'փոխուի երկրիս տարբեր կողմերը : Այս բանիս պատճառը մինչև հիմակ որոշակի բացատրուած չէ , և բաւական է միայն գիտնալ որ այսպէս է :

Երկրորդ մեծ ուղեորութիւնն ընողն եղաւ Աասքօ տի Կամա , Բորթուկեզի մը , որ 1497 յուլիսի 9ին նաւարկեց որպէս զի փորձէ թէ արդեօք կարելի՞ էր Ափրիկէի հարաւային կողմէն շրջան մը ընել : Աասքօ տի Կամա յաջողեցաւ , և իր ուղեորութեան ժամանակ դիտեց նոր համաստեղութիւններ որ անտեսանելի էին Բորթուկալի , և երկնից երեսը կ'երևէին : Այս նոր ապացոյց մ'էր երկրիս կլորութեան , վասն զի՝ եթէ միշտ տափակ մակերևոյթի մը շուրջը նաւարկես , միշտ նոյն աստղերը պիտի երևին ղլխուղ վրայ :

Ի վերջէ երրորդ գտակ մը , Ֆէրտինանտ Մակելլան , սպանիացին , միտքը դրաւ աշխարհիս շրջանն ընել , և 1519 օգոստոսի 10ին ճամբայ ելաւ : Նա դէպ ի արեւմուտ նաւարկեց՝ հարաւային Ամերիկայի կողմն , և գտաւ այն նեղուցն որ իր անուամբ Մակելլան կոչուեցաւ : Ապա դէպ ի հիւսիս ուղեորելով , հասարակածին վըրայ , մինչև Լադրոնեան կղզիները հասաւ , ուր մահը գտաւ՝ երբ քնիկ թաղաւորին օդնելու համար կ'պատերազմէր : Այն ժամանակ , Սեբաստիան տէլ Քամօ , իր տեղակալն , նաւուն հրամանատարութիւնը ստանձնեց , և անվտանգ դարձաւ Ս. Վուքարի նաւահանդիստը , Սէվիլլի մօտ , 1522 սեպտեմբերի 7ին : Այս նաւն՝ առաջինն էր՝ որ Մակելլանի նաւապետութեամբ աշխարհիս շրջանն ըրած էր , և այլ և այլ անդեկութիւններ բերելով նորանոր աստղերու վրայ , մարդիկ սխտան մտածել որ դեռ քննելու շատ բան կար տիեզերքիս վրայ :

ԼԷՈՆԱՐՏՕ ՏՍ. ՎԻՆՇԵՆ . — Չենք կարող տասն և վեցերորդ դարն անցնիլ՝ առանց յիշատակելու Լէոնարտօ տա Վինչի , մեծ

պատկերհանն, որ միանգամայն շատ անուանի էր մեքենագործութեան մէջ ըրած բաղմամբիւ գիտերուն համար: Լէոնարտո 1452ին ծնաւ ի Վինչի, Թոսքանայի մէջ: Նա սովորաբար կ'իշխուի իբրեւ պաշտօնէրհան, և հետեւապէս շատ մարդիկ չգիտեն որ բնական փիլիսոփայութեան մէջ տան չորս հատ կարևոր գործեր ձգեց: Նա հնարեց ջրաղօրին, և ջրային գործիներ, նոյնպէս ջուրը գոցելու համար փակարաններ, ինչպէս որ հիմակ կ'գործածենք մեր ջրանցքներուն և գետերուն մէջ: Լէոնարտ քննեց թռչուններուն թռիչքն և փորձ փորձեց մեքենայ մը շինել թռելու համար, և իր ժամանակին ամենէ լաւ մեքենագործը լինելով՝ շատ հետաքրքրաշարժ մեքենաներ շինեց, ինչպէս մանեղու մեքենայ մը, ջրհան մը, և հարթիչ մեքենայ մը: Ասոնց մէկ քանին միայն իր զուարճութեան համար շինուած օրինակներ էին. բայց կ'վկայեն որ ինք, Ռոժէ Պաքօնին պէս, իր դարէն շատ առաջ դացող մարդ մ'էր: Ինք պիտութեան մեծ ծառայութիւն մատուց իր ըրած փորձերով, և սնդեւով որ մարդ գիտութեան մէջ այն ժամանակ կ'յառաջանայ երբ բնութեան օրէնքը լաւ կ'ըստմամասիրէ:

Հարցանաւէ զեւսարդ գործեր. — ՏՐԷԲԸՐԻ Իմացական զարգացման պատմութիւնը. ՊԱՏԸՆ ԲԱՌԻԷԼԻ Բնական փիլիսոփայութեան պատմութիւնը, 1834. ՍՐԷՆՃԷԼԻ Բժշկութեան պատմութիւնը, 1850. ՀԱՄԱԳԻՏԱՐԱՆ, 107. Արաբացիք. ՌՕՏՎԷԼԻ Ծնունդ տարրաբանութեան, 1874. Ճաֆէրի գործերը Ռ. ՌՈՒՍԷԼԻ Թարգմանութիւն, 1678. ՌԻՒՎԷԼԻ Մակաձական գիտութեանց պատմութիւնը. ԲՐԻՍԻՒԷՏԻ Տեսողութեան պատմութիւնը, 1772. ՍՐԻԹԻ Տեսաբանութիւն. ՊԱԳՕՆԻ Աւագ գործը. Պաքօն, իր կեանքը, իր գործերն եւ իր վարդապետութիւնները, ՀԷԼԷՆԻ Մ. ՇԱՐԼ, 1861. ՎԷՆՏՈՒՐԱ, Բնագիտամանեմադիրական գործեր, ԼԷՈՆԱՐՏՕ ՏԱՎԻՆՉԻ, 1797. ՏՐԷԲԸՐԻ Պայքարը կրօնի եւ գիտութեան մէջ, 1875:

Տասնվեցերորդ տարու հիշուոր հիշման ճարտիկ

	Գ. Ե.
Կոստանիկոս	1473—1543
Պարակկսոս	1493—1544
Ղէզալիոս	1514—1564
Փալլոս	1520—1563
Էստաբլիոս	—1570
Կեսաներ	1516—1565
Կէզալիանոս	1519—1603
Մկրտիչ Բորդա	1545—1615
Կիլպերդ	1540—1603
Դիքո Պրանէ	1546—1601
Կալիլէոս	1564—1642
Ստեփանոս	—1633
Ղան Հեշմէդ	1577—1644
Կիւրդանո տրուան	—1600

Ս. ԵՐՈՒՍԱԼԵՄԻ ՊԱՐՏԲԸ

Սոյն պարտուց բարձման Յանձնաժողովոյ Դիւանէն խմբադրութիւնս ստացաւ համալ մը և հրահանգ մը հրատարակելու խնդրանօք ։ Յօժարակամ կ'փութանք նամակը հրատարակել այս անգամ, հրահանգը տեղւոյս անձկութեան պատճառաւ, յաջորդ թիւին թողլով և մի քանի խօսք մեր կողմէ աւելցնել ։

Ժամանակը չէ փնտռել և հարցընել սոյն պարտուց առիթ տուող պարագաները ։ Անտարակոյս Պատուարժան Յանձնաժողովն այդ պաշտօնը կատարած և ապագային մէջ մի և նոյն պարտուց կրկնութեան ծանր անպատեհութեանց առաջն առնլու միջոցներ տնօրինած է, որպէս ղի Ազգին վստահութիւն ազդելով՝ ներկայ հանգստանկութիւնն աւելի արդիւնաւորի ։ Թէև այդ քննութեան տեղեկագիրը հրապարակ չելաւ, բայց ապագայ ապահովութեան մէկ միջոցը կրնայ համարուիլ Ս. Երուսաղիմայ վանուց՝ Վսեմ. Արքեպիսկոպոս Ստեփան փաշայի ձեռօք խմբադրեալ, նոր կանոնադիրն որ Ընդհանուր ժողովոյ կողմէ վաւերացաւ, կանոնագիր՝ որու տրամադրութիւնները նպատակ ունին, ինչպէս որ ունէին նախորդինն, վանական վարչութիւնն օրինաւորութեան մէջ պարփակել և ապագայ դրամական դժուարութիւններէ ազատ պահել ։

Հետեապէս ամեն Հայ անհատ պարտաւոր է ներկայ անհրաժեշտ հարկի մ'առջև խոնարհիլ և հանգանակութեան գործին իրապէս մասնակցիլ ։ Պատուարժան Յանձնաժողովն այդ գործը կարելի եղածին չափ դիւրացնելու և հանգանակութիւնը թեթև բերելու ամեն ջանք ի գործ դրած է ։ Թէև Հրահանգը փոքր ինչ կնճուտ, հանգանակելի անհատական գումարը շատ պարզ ու թեթև է, այնպէս որ հաւաքչութեան փոքր ի շատե՛ դժուարին գործողութիւնները կ'նուազնն՝ երբոր շատ ազգայինք՝ եռամեայ շրջանի մէջ տարուէ տարի լոկ որոշեալ Յարձաթ գահեկան վճարելու տեղ, ինչպէս որ յուսալի է, ամբողջ՝ մի անգամուն՝ եռամեայ գումարը վճարեն ։ Այս ընթացքով ոչ միայն Պատուարժան Յանձնաժողովոյ բեռը կ'թեթևցնեն այլ և՛ Երուսաղիմայ պարտուց վճարումը փութացնելով՝ բանեւէք տոկոսին մէկ մասը շահած կ'լինին ։

Պատուարժան Յանձնաժողովն այնպիսի եռանդալից և հոգեշահ յորդորներով կոչում կ'ընէ բոլոր Ազգին օժանդակութեան և առատասրտութեան որ մեր կողմէ ինչ որ ըսենք շատ ցուրտ պիտի թուի : Ըստ մեզ՝ համոզմամբ վճարելու յօժարութիւնն առելի արդիւնաբեր կ'լինի քան թէ լոկ կրօնական նկատումներէ յառաջ եկած վճարելու իղձ մը : Ազգն հաշուադիտի տեսակիտով պէտք է որ նկատէ խնդիրն և իր լուման տայ : Այս հաշիւը պարզ է : Ս. Երուսաղէմի վանքն Ազգինն է և ոչ Միաբանութեան , որ՝ եթէ իրը լինէր՝ թերևս անկից մաս մը ծախելով պարտքէ ազատէր , հետեապէս անոր ըրած պարտքն ալ Ազգինն է , թէ՛ իր գիտութեամբն ըրած լինի այդ պարտքը թէ ոչ , քանի որ Ս. Երուսաղէմի Ս. Պատրիարքն Ազգային Երեսփոխանական Ժողովոյ , այսինքն Ազգին կողմէ ընտրեալ դահակալն և անոր փոխանորդն է , և ներկայ պարտքը մեծ մասամբ անոր օրովն եղած է : Ո՛վ է պատասխանատու այդ պարտուց Ազգը թէ Ս. Պատրիարքը չի հարկէ Ազգն , կամ անոր վրայ հսկելու պաշտօն ունեցող Վարչութիւնն , որ շատ շատ այդ դահակալը կրնայ պաշտօնանկ ընել անխորհուրդ մատակարարութեան մը համար , սակայն այդ ընելովն Ազգը չաղատեր պարտքէն և զայն Ս. Պատրիարքին վրայ դրել , որ թերևս Միաբանութեան մէջ ամենէ չքաւորն է . ուր մնաց որ Ս. Պատրիարքն իր Աթոռը բազմած է և պարտքն անվճար կեցած : Բայց Ազգը չէ կարող այդ պարտքն անվճար թողլու համար օրինական պատրուակ մը գտնել : Ազգային Վեդրոնական Վարչութիւնն՝ որ ազգային հիմնարկութեանց ընդհանուր մատակարարութեան պաշտօնը կ'վարէ , միացեալ դրամադիւոց ընկերութիւն մը չէ՝ անձնապէս և հաւաքապէս պատասխանատու մնասուց , այլ անվարձ , բայց իշխանութիւն մ'որ ըստ հաճոյս կ'հսկէ կամ չհսկեր այդ հիմնարկութեանց վրայ և միշտ Ազգին առջև արդարացուցիչ պատրուակ մը կրնայ գտնել՝ նոյն իսկ Բարոյական պատասխանատուութիւնէ ազատելու և իր անհոգութեան հետեանքն Ազգին տուժել տալու : Ուրեմն Ազգն ու իր Վարչութիւնն այս անհոգութեան մնասուց համերաշխաւոր են , և պարտատէրին առջև միշտ պարտական : Շատ շատ կրնան յապաղել վճարումն , սակայն այն ժամանակ տոկոսն օրէ օր կ'բարդի և Վանքն , որ Ազգին մէկ պարծանքն ու լուսաւորութեան կայանը կ'հռչակուի , վտանդի կ'ենթարկի :

Այսպէս ո՛ր կողմը դառնանք պարտապահանջին առջևը կ'ենենք ,

որ վստահ է օրին մէկն իր առնելիքը ստանալու՝ քանի որ Ազգն ոչ մանկութեան արատը կ'ընդունի և ոչ պատրուակը կրնայ դառնել, վանուց հաստատուն հարստութեանց առջև, որ դժբաղդաբար շրջուն, այս է արդիւնաբեր դրամադրութիւն դառնալու վիճակին չափի հասնի դեռ ևս, Ազգին ներկայ յետադէմ գաղափարներու շնորհիւ : Եթէ այսօր պարտական ենք, վաղն յանցապարտ պիտի լինինք եթէ երեք տարի ամենափոքրիկ զոհողութիւն մ'ընելու մերժենք, և ազգային մեծ հաստատութեան մը վիճակը ծանրացնենք :

Ուստի՝ ամեն ազգային անհատ՝ որու կ'գիմէ Պատուարժան Յանձնաժողովը, վստահ լինելով որ հաւաքելի դումարն անխոտոր Ս. Երուսաղէմի պարտուց վճարման պիտի յատկացուի և ապազային մէջ մի և նոյն անկանոնութիւնները տեղի չունենալէն դատ՝ Վանքն ազգային յառաջդիմութեան մէկ կարեւոր կայանը պիտի դառնայ, կ'փութայ անշուշտ Պատուարժան Յանձնաժողովոյ հրաւերն ընդունիլ և անմիջապէս իր հանգանակութեան բաժինն, եթէ հնար է, ամբողջովին վճարել : Իսկ ունեւոր ազգայինք որ կարող են, չէթէ որոշուած բաժինը միայն, այլ աւելին վճարել, բնապէս պիտի ցոյց տան որ իրօք կ'սիրեն այդ ազգային դարաւոր հաստատութիւնն և կ'հաւատան թէ օր մ'այդ հաստատութիւնն Ազգը պիտի փրկէ :

Աւասիկ Պատուարժան Յանձնաժողովոյ նամակն .

. . . Խմբադրապետ Տէր ,

Յանձնաժողովս՝ Ս. Երուսաղիմայ պարտուց բարձման հանգանակութեան գործոյն նկատմամբ մայրաքաղաքիս ամեն ազգային լրագրապետաց նոր հրաւեր մի՝ ի հրատարակութիւն յանձնած լինելով, հարկ և պատշաճ կը համարի ներկայ նոյնիմաստ հրաւերս յատկապէս ուղարկել նաև Ձեր պատուական Հանդիսին, ուղղեալ նոյա ամենեցուն որք՝ իրրև Հայ անհատ, ուր ուրեք որ գտանին, Ս. Երուսաղիմայ գործոյն արդիւնաւոր յառաջացման պարտաւոր են բարոյապէս և նիւթապէս գործակցելոյ :

Քաջ գիտեմք թէ այսօր մեր Ազգն միակ շրջանակի մի մէջ միացեալ է, որ է մեր Ս. Կրօնքն, որոյ սկզբնական պատուանդանն են այն տնօրինական Ս. Տեղիք Երուսաղիմայ՝ որ մեր նախնեաց շնորհիւ այսօր մեր Ազգին ստացուածքն են, և եթէ մեր Ազգն ընդհա-

հուր ազգաց մէջ՝ սոյն տնօրինական ստացուածքներով կը պանծայ, սա անդրժելի իրաւամբ է որ վաղուց զիտցած է՝ գնոսին իւր Քրիստոնէական կրօնի վառարանն ճանչելով, պահպանել և նովիմքը դօտեորեալ անփնաս պահել նաև իւր Ազգութիւնն :

Արդ, մեր Քրիստոնէական կրօնին այդ վառարանն այսօր վտանգի մէջ է, ուստի եթէ չբառնամք այդ վտանգն, մեր Ազգութիւնն փնասու եղծարկած կ'լինիմք, վասն զի մեր Ազգութիւնն կրօնքով անփնաս և մեր կրօնքն այն վառարանով պայծառ պիտի փնաս ընդհանուր ազգաց մէջ :

Այս տեսութեամբ, ամեն Հայ անհատ իւր Ազգին էական տարբերն պահպանելոյ համար, նիւթապէս և բարոյապէս պարտական է իւր բաժնին ինկած օգնութիւնն մատուցանել ժամանակին :

Մանաւանդ այս յառաջդիմական ժամանակիս մէջ եթէ ձեռք բերեմք Ս. Տեղեաց փրկութիւնն, ոչ միայն մեր Ազգութիւնն անփնաս կը պահեմք, այլ և մեծապէս ծառայած կը լինիմք Ազգային յառաջդիմութեան, և այս մանաւոր պարագայն, զոր Յանձնաժողովոյս ձեռնարկած ազգովին հանդանակութեան հաւաքման նոր եղանակն պիտի արտադրէ, ըմբռնել դժուարին չէ լուրջ և հետախոյզ մտաց համար :

Այս եղանակն է, որպէս ամենուրեք ուղարկեալ Յանձնաժողովոյս հրահանգներէն կը տեսնուի, նեքկայ 1880 տարիէն սկսեալ երեք տարի անգամ չափաւոր տարեկան երեք արծաթ դահեկան նուէր հաւաքել :

Յանձնաժողովոյս ջանից նպատակն է՝ այսպիսի ժամանակի մէջ յապաղման դուռ չ'թողուլ, քանզի ակներեւ իրողութիւն մ'է թէ կը տահի ժամանակն անդու, իւր շրջանն միակերպ ընելով, բայց իւր ազդեցութիւնն Ազգութեան վերայ չ'ըներ միակերպ, այլ տարբեր տարբեր ներդրութեամբ՝ որ օգտաւէտ կամ փնասաբեր արդիւնք կը լինի ազգովին եռանդեան կամ անտարբերութեան : Եւ ամեն ոք զիտէ թէ այսպիսի ժամանակի յարդն ճանաչել և օգտաւէտ արդեանց պատրաստել զայն, իրականապէս ճանաչել է Ազգային յառաջդիմութեան համար մեր ունեցած պարտականութիւնքն :

Այս տեսութեամբ և համոզմամբ կը գիտէ վերստին Յանձնաժողովս Ձեր պատուական Հանդիսին և ոյր միջոցաւ՝ առ համայն Ազգայինս, և կ'աղաչէ զամենեւին որ առանց ժամանակի կորստեան, ընդ հակառակն՝ օգուտ քաղեմք անտի, և առաջադրեալ կրկին ար-

ւառական վարչութեանց և գործոց ճշգրիտ նկարագիրներ հետզհետե՝ երևան պիտի հանեն ճշմարտութիւններ զոր վաղուց ոմանց հետ կ'պաշտպանենք, այսինքն թէ՛ նախ՝ Հայք առ հասարակ ծուռ քաղաքականութեան մը կ'հետեին ամեն բան օտարէն նսպասելով և Ազգին ներքին ոյժերը զարգացընելու անփոյթ դտնուելով, երկրորդ՝ վարչային կերպ մ'անիշխանութիւնը չկրնար արդարանալ ամեն տեղ պատրուակ փնտուելով զաւառական հարստահարութիւն և անապահովութիւն : Ահա Նիւլիկիա՝ որ զրեթէ աղատ է պաշտօնական ու քրդական հարստահարութենէ, որոց համար կ'դանդաղան Հայաստանի ուրիշ զաւառներ, քայքայեալ վիճակի մէջ ընկած է շատ տարիներէ ի վեր ի շնորհս Աեդրոնական Վարչութեան դանդաղութեան : Արգարեւ՝ չափէն աւելի կարեւորութիւն չենք ընծայեր ազգային իշխանութեան զօրութեանը, բայց որովհետեւ մեր ժողովուրդը դեռ ևս առանց առաջնորդի չէ կարող քալել ու գործել ինքնուրոյն, որովհետեւ երկրին հանգամանքն ու կառավարական ձեւ կը պահանջեն որ իր շահույ պաշտպան և իր իրաւանց թարգման գըտնուին ի պաշտօնէ հաստատեալ, կառավարութեան առջև, որովհետեւ՝ եթէ ազգային օգտակար գործ մ'անգամ ընելու եւնէ իր առջևը կ'տեսնէ այլ և այլ խոչնդոտներ նոյն իսկ իր կրօնական ու աշխարհական ազգակիցներու ձեռքը զրգուռած : Հետեապէս հարկ կ'լինի ազգային պաշտօնական մարմիններու պաշտպանութեան գիւմը, նոյն իսկ ազգաշահ ձեռնարկութեան կատարման մասին : Նիւլիկիոյ ժողովուրդը կ'գիտէ թէ իր Վաթողիկոսը պաշտօնական հրովարտակ չունի, թէ Պատրիարքարանը Սոյո Աթուին կարեւորութիւն չտար, և թէ նա անտարբեր է իր նիւթական և մտաւորական զարգացման, և կ'կարծէ թէ տգիտութեան ու թշուառութեան մէջ տառապելու դատապարտուած է և ասպաղայ մը չունի : Ուստի թեւերը կ'սպասէ կ'նստի և Պատրիարքարանէ օգնութիւն կ'սպասէ :

Միւս կողմէ՝ ժողովրդեան այս ընթացքը չկրնար արդարանալ, վասն զի Պատրիարքարանն ո՛չ գրամ, ո՛չ կրթութիւն և ո՛չ հողի կրնայ տալ, և եթէ պէտք եղած պաշտօնական պաշտպանութիւնը կ'զլանայ, դէթ ժողովուրդը պարտաւոր է իր ազգային գործոց մէջ աւելի գործունէութիւն ու եռանդ ցոյց տալ և ինքնօգնութեան սկզբունքն ի գործ դնելով շատ բաներ ինքն իրմէ սպասել, փոխանակ հաց ու ջուր յուսալու հողեւոր մայրէ մ'որ արդէն ինք հացի կարօտ է : Ուստի Նիւլիկիոյ ժողովուրդն իմաստուն ու խոհական

Ճամբայ մը բռնած կ'ըննի եթէ իր բոլոր նիւթական ոյժն ամփոփելով այդ ընդարձակ վիճակին մոտաւոր և բարոյական զարդացման միջոցներն ի գործ դնէ և զայն վերականգնելու ջանադիր գտնուի ։ Աւստիկ վերոյիշեալ դրութիւնը ։

Հայոց կարծեցեալ քաղաքականութեան ճշդրիտ պատկերը Նիւլիիոյ մէջ տեսնել դիւրին է, յիշելու համար թէ օտար և հեռաւոր քաղաքականութեան մը Արգոսը որչափ ճարտար գտնուած է իր արհեստին մէջ՝ տկարը զօրաւորին զոհելու մասին ։

Ժամանակը իր խիստ պահանջումներով անդամ չ'կարողացաւ ուշաբերելու մեր քաղաքագէտները՝ որք Եւրոպայէն կ'սպասեն Ազգին վերականգնումը, առանց յիշելու թէ Նիւլիիա մեծ արդիւնքներով կրնայ պսակել Ազգին յոյսը ։

Այո՛, տակաւին անտարբեր է Հայը ճանաչելու և բարեկարգելու համար Նիւլիիան, յորմէ կ'սպասէր երբեմն շատ բան . . . ։ Այո՛, մոռնալ կ'ուզէ 150 հազար անհատներ, զայնս թողնել լըքեալ և ՚ի կորուստ ։ Այո՛, կը դարձնէ իր աչքերը նորա Ս. Աթոռէն և կարծես զայն իր փոշիներուն տակ պահել կը փափաքի ։

Բարձր . . . այսչափ անտարբերութիւն, և այն ալ Եւրոպայի դահլիճները Հայկական խնդիրներ յուղուած միջոցին ։

Միթէ բաւական էր մերթ ընդ մերթ յանդիմանել Նիւլիիոյ Աթոռիկոսը և զայն աւերեալ վանքի մը անկիւնը քաշուելու հրահանգել . — և ահա այս էր տասը տարի յառաջ Երեսփոխանական Ժողովոյ մէջ զաղտնի դիտումներու, վաճառեալ փաստաբաններու կամքն ու փափաքը ։ Արդէն յաջողած է դերը, և այսօր ամբողջ Նիւլիիա դատաւարտուած է աւերեալ վանքի մը թեմը լինելու ։

Այսօր քննենք, գիտենք և տեսնենք Նիւլիիոյ վիճակը, վանքերն ու եկեղեցիները, դպրոցներն ու երիտասարդները, կղերն ու աշխարհականը, ինչ պիտի գտնեմք, — ամայութիւն, աւերում, անկարգութիւն, տղիտութիւն, կոպտութիւն և անդղայութիւն ։

Բաւական ատենէ ՚ի վեր՝ մանաւանդ վերջերս՝ մամուլը, քիչ բացառութեամբ, դառն ակնարկութիւններ կ'ընէ Վեհ. Աթոռիկոսին դէմ, իբրև պառճառ Նիւլիիոյ անբարեկարգութեան, որպէս թէ Աթոռիկոսը եթէ վանուց մէկ խորշը քաշուէր՝ կարող պիտի ըլլար վիճակը բարեկարգելու և զայն երջանիկ երկիրձմրձնելու ։

Նիւլիիոյ վիճակաց հրահանգ ըր բաւական է մեզ ցուցնելու թէ

քանի անձուկ է և սահմանափակ Վաթողիկոսի արտոնութիւնը, և թէ ինչ գեր պիտի ունենայ ժողովրդեան բարոյական և քաղաքական կենաց վրայ, մանաւանդ վերջնոյն՝ զոր այնչափ խնամքով պարտէր խորհրդածութեան առարկայ ընել։ Անցեալ տարի Ուլնիոյ խընդրոյն առած ծանր կերպարանքը և հետեւած արդիւնքը, Վաթողիկոսի արտոնութեանց անձկութեան արգասին չէր, ինչպէս իրաւամբ կ'զրէր Շահնուր՝ նոյն առթիւ թէ «Ասոյ կ'թողիկոսն առաջնորդի չափ յարդ ու հրովարտակ չունի» (Աբու Մահալ փետր. ամսագիր)։ Քանի քանի կարեօր խնդրոց մէջ մնասած է Ազգը նոյն իսկ այս պատճառաւ։

«Հրահանգ»ին մէջ Առաջնորդաց մասին եղած տրամադրութեան հետեւանքն եղած է Նիւիկիոյ մէջ նոցա չ'յաջողին. որովհետեւ ժողովուրդը աւելի Վաթողիկոսի իրաւասութեան հակամէտ՝ նոյն իրաւասութեան հակակիր զանուող վարդապետներուն (առաջնորդներու) հետ շատ պարագաներու մէջ չ'կրնար համաձայնիլ, հետեւաբար նոքա չեն կրնար շարունակել իրենց պաշտօնավարութիւնը։

Թէ որչափ են Ազգին մնասները Նիւիկիոյ կաթողիկոսութեան ստորակայութենէն հետեւած՝ հարկ չ'կայ գրել, որովհետեւ անոնք որ դիտեն բաղմամբ և առաւելութիւնները և դիւրութիւնները զորս կ'ընծայէ Նիւիկիոյ բնական, վաճառականական և քաղաքային դիրքը, յօդուտ հարստութեան, յառաջդիմութեան և այլոց՝ կրնան մակաբերել Պատրիարքարանի և Վաթողիկոսի գրեթէ անորոշ իրաւասութեանց հակասութենէն ծագած տարտամ վիճակը։

Եթէ փոքր ինչ ակնարկ մը ձգենք Նիւիկիոյ նիւթական վիճակին՝ կը տեսնենք անդ Հայ ժողովուրդը գոհացուցիչ վիճակի մէջ և կարող դաւառին օր ըստ օրէ զարգացման նպաստելու։ Աւաճառականութեան ամեն ճիւղը գրեթէ, երկրին բերքերն արտադրելու և եւրոպական ապրանքները քաղաքաց և աւանաց շուկաները ներմուծելու, Իսկէնտէրունի և Բերիոյ Եւրոպացի զաղթականաց համար յանձնարարութիւններ կատարելու ղեղավունքը գրեթէ Հայոց ձեռքն է։ Ատանայի բամպակը, Հոռմկլայի պիստակը (ֆըստը), Ձէյթունի երկաթը և Մարաշի փայտը մեծ քանակութեամբ կ'արտադրուին և Հայոց ձեռքը բաւական առւտուրներ են։

Նոյնպէս արհեստները բաւական յառաջ դացած են, ամեն քաղաք ալ գլխաւոր արհեստները Հայոց ձեռքն են։ Բաց ասկէ՝ Այնթապի մանուսայն, որ քաղաքին թէ Հայ արհեստաւորաց և թէ

վաճառականաց ընդարձակ զբաղմունք մ'է՝ չէ թէ միայն Աիլիկիոյ շատ քաղաքները՝ այլ նաև 'ի Վան, 'ի Կարին, 'ի Խարբերդ, 'ի Բաղէշ և այլն խիստ շատ և յաճախ կը խրկուի :

Գաւառիս ազգայնոց հարստութեան աստիճանը սոյն այլ և այլ զբաղմանց ընդարձակութենէն կը մակաբերուի : Ասով մեր նպատակը ուրիշ բան չէ՝ բայց միայն հաստատել թէ Հայ ժողովրդեան վիճակը նպաստաւոր է աստ անարդել յառաջ երթալու ուսմանց և ճարտարութեանց մէջ : Ուստի այլ ևս Կեդրոնական Վարչութիւնը թող հաճի ուշադրութիւն տալ սոյն գաւառիս, թող հաճի պարտաւորեալն օգտելու միջոցները ձեռքէ չ'փախցընել, քանի որ Հայաստանի մէջ եղող զարգացման արդելքները շատ թեթեւ են աստ, քանի որ Աիլիկիոյ դիրքը ծովեզրեայ է, մօտ է Եւրոպացի գաղութականաց, քանի որ Աիլիկիա ազատ է Բերդաց հարստահարութենէն, քանի որ Աիլիկիա դիւրութիւններ ունի եւրոպական արհեստներով բարդաւաճելու, քանի որ Աիլիկիա նպաստաւոր է Հայ ժողովրդեան հարստութիւնը բեղմնաւորելու, 'ի մի բան քանի որ Յիսուսեաններ արմատացեալ են 'ի Աիլիկիա, գօլէճներով, բժշկական դպրոցներով, որբանոցներով, ճեմարաններով, աստուածաբանական վարժարաններով և այլն, և քանի որ պէտք է մրցիլ այդ տարրներու դէմ : Որովհետև նիւթական միջոցները կը ներեն, ինչո՞ւ չ'կայ օրինաւոր վարչութիւն մը որ տնօրինէ, ինչո՞ւ չեն գործադրուիր անյապաղ յառաջդիմական ձեռնարկներ, վասն զի Աիլիկիոյ Ս. Աթոռը հակաթոռ կը հրատարակուի ցայսօր, Արարատայ Ս. Աթոռոյն Գահակալէն, անոր համար որ Կեդր. Վարչութիւնն ալ Աթոռը վանք կը նկատէ և զԱթոռիկոսն վանահայր : Կենսական է այս խնդիրը, և պարտ է անդանդաղ գործել. կենսական է քան զվիճաբանութիւնն որ Լոնտրայի մէջ տեղի կ'ունենայ Հայոց նկատմամբ : Կենսական է Աիլիկիոյ վարչութիւնը բարոքել, զի օրինաւոր վարչութիւն մը կարող է Աիլիկիա Կեդրոնական և Ժառանգաւորաց վարժարաններ հիմնելու, թանգարան և տպարան հաստատելու, ժողովրդային հանդէս հրատարակելու, մինչև անգամ արհեստանոց մ'ալ բանալու, զի ժողովրդեան և վանուց վիճակը կը ներեն այսչափ ծանուց տոկալու, եթէ տնտեսագէտ մատակարարութիւն լինի :

Կեդրոնական Վարչութիւնը եթէ կը տիրէ Ազգին օգուտը՝ թող հաճի Կաթողիկոսի արտօնութեանց սահմանն ընդարձակելու, և իբր

հեղինակութիւնն ալ բանեցընելու համար՝ գոնէ համախորհուրդ ծրագրով Վաթողիկոսի հետ ջանալու է բարեկարգելու զԿիլիկիա ։ Միակողմանի տեսութեամբ ամեն գրիչ թող չ'պախարակէ զՎեհ ։ Միւրտիչ Սրբազան , զի նա ունի բարեմասնութիւններ՝ որք Ազգին յոյսը կրնան պսակել ։ Այո՛ , ազգասիրութիւն , շրջահայեցութիւն և արդի լուսաւորութեան ճաշակը առանց կոյր փառամոլութեան՝ կը փայլին Նորին Սրբազնութեան վրայ ։

Այս ընթացքով գոնէ Կիլիկիա թող միթարէ զմեզ , եթէ Հայաստան սովու դառն աղէտից և ծանր հարստահարութեանց ենթարկեալ՝ տալաւին իր հանգիստը գտնելու կարօտ է ։

Այնթապ , 25 սեպտեմբեր 1880 .

ՎԱՀԱՆ

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ

— Ըսին՝ տգէտ մարդիկ տեսանք ,
Խօսքի գրքի չէին տեղեակ ,
Խղան իրաւ առաքինի ,
Վարքով նման հրեշտակի .

Բայց ես ըսի .

Ձեզ ամենուդ ըլլայ յայտնի ,
Ձըլլար տգէտն առաքինի ։

— Ըսին՝ տեսանք մուրացիկներ ,
Որ շարունակ կ'ըջին տուններ
Մուրալ իրենց արհեստ ըրին ,
Բայց բնութեամբ վեհանձն էին .

Բայց ես ըսի .

Բոլոր այսպէս ծոյլ մարդերուն
Չ'ըսէք ունին վեհանձնութիւն ։

— Ըսին՝ զիտենք բռնակալներ ,
Որոց գործած լեզու չ'պատմեր ,
Կեանքերնուն մէջ արիւն թափեն ,
Բայց և այնպէս դիմած էին .

Բայց ես ըսի .

Հին , անիրաւ բռնակալին ,
Գթութենէն մի տաք բաժին :
— Ըսին՝ տեսանք մենք աղքատներ ,
Ժառանգութեան տէր են եղեր ,
Նաև յիմար անխելք ծոյլեր ,
Գանձ են դտեր հարստացեր .

Բայց ես ըսի .

Ծոյլ , անաշխատ հարստացող ,
Չէ նա հարուստ , այլ մուրացող :
— Ըսին՝ օժեալ սուրբ կղերներ ,
Ժողովուրդէն անհուն տարբեր ,
Կ'ապրին յաշխարհ և անապատ ,
Խիստ անձնուրաց և անարատ .

Բայց ես ըսի .

Պատիւ , ծոյլ հաց , կղեր շինեց ,
Տգիտութիւն սուրբ անուանեց :
— Ըսին՝ մարդիկ պարտաւոր են
Հաւատալ անոնց որ չեն դիտեր .
Խելքի չ'զար փառսեր չունի ,
Սուրբ հաւատով միշտ կ'ընդունուի .

Բայց ես ըսի .

Թո՛ղ չ'ստիպուին մարդիկ հաւատալ ,
Այն բաներու որ չեն յօժար :
— Դարձեալ ըսին հոգւոյն մարմնոյն
Մեծ փրկութիւն ազատութիւն
Պէտք է հրաշքով յանկարծ ըլլայ ,
Խելքով ջանքով յառաջ չ'ղայ .

Բայց ես ըսի .

Այդ վաղեմի հին ցնորք է ,
Ներկայն հրաշք դործելու չէ :
— Ըսին երբոր արդար ըլլանք
Եւ սուրբերուն բողոք բառնանք ,
Սուրբեր վանքեր կ'բարեխօսեն
Գերութենէ զ'ազդ կ'աղատեն :
Բայց ես ըսի .

Ազդ մ'որ այսպէս յոյսեր ունի ,
Գերի կ'ապրի , գերի կ'մեռնի :

ԹՈՐԳՈՄ

ԹՂԹԱԿՅՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պոլս. 25 Հոկտեմբեր 1880.

Բարեկամ, Սուտ ու հակասական լուրերու ժամանակն է այս : Գա-
նի հաղորդակցութեան միջոցները կ'աւելնան, շոգի ու հեռադիր,
այնքան կ'աւելնան կ'ըսուի յարաբերութեանց և ստուգութեան մի-
ջոցները, սակայն արի տես որ այդ շոգին ու ելեկտրական հոսա-
նուտը շարժող մարդն է և մարդ հիմակ կրից գործի կ'ընէ մինչև
անդամ բնութեան ոյժերը : Ամեն երկիր շահագործներ կան, տղի-
տութեան, դիւրահաւանութեան, սնափառութեան, նախանձու շա-
հագործներ որ իրենց յատուկ գործն է այդ անսպառելի հանքերը
բանելու համար զանազան լուրեր հնարել և մարդկային կրից մէջ
ճարակ, շահ փնտռել : Այս շահագործներու կարգին մէջ, ամենէ
վտանգաւոր, ամենէ անխիղճ, ամենէ անօրէն են անոնք որ՝ սուտ
համբաւներ բաւական չհամարելով՝ իրենց սրտին պէս սև զրպար-
տութիւնն իբրև զէնք կ'գործածեն և ամենէ սուրբ ու նուիրական
բաներն անդամ արատաւորելու փորձ կ'փորձեն, զրպարտութիւն՝
որու համար Մեծն Շէքսպիր, իր ազգեցիկ ոճով կ'ըսէ, թէ իր սայ-
րը սրազոյն է քան սուրը, իր լեզուն քան Նեղոսի բոլոր օրդե-
րէն թունաւոր, իր շունչը հովերու թևերուն վրայ կ'տարածուի,
և ամեն ինչ, մինչև անդամ գերեզմանի գաղտնիքը կ'թունաւորէ այդ
իժը :

Երբեմն Հայոց մէջ ամեն ազգօգուտ խորհուրդներու և ձեռնարկ-
ներու թագուն թշնամին էր մասնութիւնն, որ իր մեռելատիպ դէմ-
քով կ'սպրդէր պաշտօնական վայրեր և իր լեզին թափելով Ազգին
սրտին մէջ՝ զայն կ'մահացընէր, այժմ այդ անգղն հազիւ ուրեմն
կ'երեի, զէթ յայտնապէս, Հայու կենաց մէջ, սակայն անոր վի-
ժածը, զրպարտութիւնը՝ զեռ ևս կ'գործէ և միափնտրու մէջ շահ,
նախանձոտներու մէջ քաջալեր, ապուշներու մէջ հռչակ կ'դտնէ :
Յուսալի էր որ այդ հրէշն, որ տղմի մէջ կ'ապրի, ստութեամբ ու
խաբէութեամբ կ'սնանի, վերջապէս պիտի ստալի ժամանակիս դիւ-
րին հաղորդակցութեան, լուսաւորութեան և ազատ դատաբնու-

Թեան առջև, սակայն՝ ինչպէս որ կ'երեի, այդ լոյսն ու արդարա-
միրութիւնն; որ զըպարտութեան դիզած մթին ամպերը պիտի ցրու-
ուէին և ամեն ինչ ուղիղ և լուրջ ոգով զնհատել պիտի սոր-
վեցնէին մեր ժողովրդեան, դեռ չէ թափանցած անոր ստորին խա-
ւերն և երբեմն մինչև անգամ այն շրջաններուն մէջ ուր կ'կար-
ծուի թէ բանականութեան վճիռներն աւելի մուտ ունին քան թէ
զըպարտութեան փափսքն ու փասքուսը . . . *

Թամանակէ մ'ի վեր՝ ամենէ այլանդակ ու անհեթեթ ձայները կը
շրջին այս կողմերը պաշտօնական անձերու և այլ իրողութիւններու
վրայ; և եթէ շատերը լրագիրներու մէջ արձագանք չեն դնուիր,
ընկերական ակումբներու մէջ խօսակցութեան նիւթ կ'լինին և մար-
մին կ'ստանան: Այս փնտջին կասկածատու Հայն իր չորս կողմը սև
սև ստուերներ; ճիւղներ; որոգայթներ կ'տեսնէ շարունակ և կար-
ծէ թէ իր էութեան ու կենաց դէմ կ'դաւադրեն անյայտ թշնամի-
ներ, թէև, ճիշդը խօսելով, ամենէ մեծ դաւադիրն ինքն է ինքն
իրեն դէմ: Իր անտարբերութեամբն ազգային թէ կրօնական, թէ
կրթական, թէ ելման խնդիրներու այս անկեղծարան վեճակին
նկատմամբ; և քաղաքական շարժումներու մասին ցոյց տուած չա-
փաղանց հետաքրքրութեամբն ու դիւրագրգռութեամբը: Երէկ Ս.
Պատրիարքը կ'թողնաւորէին; այսօր անոր աքսորը կ'վճռեն, վաղը
թերևս եկեղեցի մըն ստեղծեն կամ Մծաբ մատուղով Արտաւազ-
դայ քարայրը փոխադրեն, սակայն բոլոր այս երևակայութեան ա-
նուիջներու դէմ, որոց դրդիւր քիչ չատ միշտ քաղաքական աշ-
խարհի ուշադրութիւնը Հայոց վրայ դարձնելու սին փափաքն է,
Ս. Պատրիարքը՝ իր անախմբութեան օրը հանդիսապէս ցոյց տուաւ
որ ոչ միայն ողջ է այլ և արսոր երթալու կամ խորհրդաւոր մատու-
կի մէջ մտնելու ոչ տրամադրութիւն ունի և ոչ կամք և թէ ինք
Ազգին կառավարութեան դէկն անսասան պիտի վարէ, որքան ա-
տեն որ շունչն զօրէ, որքան ատեն որ կ'հրաժարիմ այն ստատաւա-
ներէն որ իմ դահիս աչք ունին հրատարակէ:

Եւ միթէ աչք ունեցող կայ, կայ աչք ունեցող այդ ծանր, փա-
փուկ, կնճռոտ պաշտօնին, մանաւանդ պատրիարքական զահակալի
մ'որոն արժանի յաջորդ մը գտնել այնքան դժուարին է որքան ան-
հնար է արեւուն պաշտօնը լուսնին տալ: Եւ սակայն, բարեկամ,
այնպիսի շնորհներ կ'պարտին այս տեղ և պաշտօնական շրջաննե-
րու մէջ անդամ, այնքան հաւանցողներ կ'գտնեն որ կ'ստիպուիմ.

ըսելու թէ քաղաքդ բաւական ճարպիկ մարդիկ կան որ սուտ լուս-
րերու առուստուրը մինչև զըպարտութեան կ'հասցընեն : Կ. Պօլսէն
քայլ մը հեռու է Ջմուռին , եթէ այդ տեղ Պ. Բաբաղեան առե-
նաբանէ՝ ձայնը այս տեղ կ'լսուի , եթէ Ս . . . փոնգտայ՝ մեր Բա-
բաղեանի ականջը կ'կանչէ , եթէ Պ. Պրայս խօսի՝ հեռագրէն ա-
ռաջ խօսքը մեր կողմը կ'թռի , բայց և այնպէս Հնդկաստանէն ա-
ւելի ստոյգ լուրեր կ'հասնին մեզ քան թէ Ջմուռնէն , ինչ մը
թղթակիցներու շնորհիւ , որ կարծես թէ քաղաքդ չեն ապրիր ,
այլ մողէսներու և օձերու որջերու մութ քարայրներն՝ ուր լոյս ,
կենդանութիւն չկայ , ուր միայն քութիւնը , ստուծիւնը , լըբու-
ծիւնը , զըպարտութիւնն իրենց աղտոտ ճիրաններով կ'ստեղծեն հրէ-
շային լուրեր և կ'թափեն Պոսֆորի եղերքն , անտարակոյս իրենց
որդնոտած ապրանքն այդ կողմը քշելու անկարող զանուելով : Ի՛նչ
որ կ'դրեն ինձ ճշմարտաւէր ու անկողմնակալ անձեր գլխովին սուտ
կ'հանեն այդ զըպարտիչ և կատղած թղթակիցներու միջոցաւ տա-
րածած լուրերն , որ անշուշտ Սև Ծովու քամիէն շուտով պիտի
ցրուին քան չարասէր դատողութենէ : Թող թէ մի քանի ամիս ա-
ռաջ Ջմուռին երկրաշարժէ փլատակներու կոյտ մը դարձած էր ,
թող թէ աւազակներ քաղաքդ իջնելով բոլոր բնակիչներն առեր
լեռները տարեր էին , անբնակ քաղքին վրայ փրկանք դնելով , թող
թէ ձեր Գեր. Առաջնորդը շէյթիկներուն ձեռքն ընկած էր , թող
թէ իր անհոգութեան պատճառաւ ազգային բոլոր զործերն երեսի
վրայ ընկած էին , թող թէ Ս. Լուսաւորչի պատկերին առատ ար-
տասուաց աղբիւրն Հայր Մակարի սպունկն ու շահադիտութեան
դրդիւն էր , թող թէ առաջնորդական միապետութեամբ բոլոր
ազգային ժողովներն ու խորհուրդները քանդուեր էին և Սահմա-
նադրութիւնը ծովն ընկած էր , այնպէս որ դպրոցներն ախոռ , հի-
ւանդանոցն աւազակներու կայան , ազգային սնտուկը գողերու որս ,
թող թէ Հիւնքեարպէյէնտեան մը՝ իբրև նոր լուսաւոր հրեշտակ
հասնելով՝ պիտի բերէր ձեզ Նիպրոսի աքսորէն , փրկութիւն , լոյս ,
օրէնք , բարոյութիւն , անշահախնդրութիւն , ձեր կրօնական դասը
պիտի կրթէր , ձեր դպրոցներու աշակերտները մէյմէկ հայկաբան ,
տրամաբան , հոգեբան , յունաբան , լեզուաբան , ստուգաբան , և
ինչ բան որ կ'ուզես պիտի դարձնէր , թող թէ բողոքականութիւնն
բոլոր Ջմուռնիոյ Հայ բնակիչներուն սրտին խորն արմատ բռնած
ազգութեան կ'սպառնար և ձեզ ի կործանստ պիտի մատնէր , թող

այս լուրերը տարածող թղթակիցներն, թղթերն ու տետրակներն, և մտիկ ըրէ աւելի նոր, աւելի եղջիւրաւոր լուրեր, որոց դու՝ թէև Ջփուռնացի և խմբագիր՝ տեղեակ չես, այս պարզ պատճառաւ անշուշտ, որ այդ լուրերը միայն չարանենդ և անհաշտ թշնամութեամբ մոլորած երևակայութեան մէջ գոյութիւն ունին:

Եւ ի՞նչ է այդ լուրը. — Սոսկալի դաւադրութեան մը լուրն է. դաւադրութիւն՝ որ նպատակ ունի եղեր Ս. Պատրիարքը աթոռ թողնէ՞ մար ձգել և անոր տեղ Գեր. Մուրատեանց արքեպիսկոպոսը բազմեցընել. իսկ դաւադիրներն եղեր . . . զտիւր նայիմ . . . նոյն իսկ Գեր. Մուրատեանց, Մանգուշ և դու . . . իմացա՞ր հիմակ . . . : Դաս մը մարդիկ կան Ա. Պօլիս որ կ'ուզեն միշտ Ս. Պատրիարքն ահաւելի վտանգներու մէջ ներկայել . . . խեղճ Ս. Պատրիարքին բնիկ հիւանդութիւնը բաւական չէ, կ'փափաքին որ թոյն խմած լինի և ապրի, քսոր դացած լինի և Խաս-գիւղի տունը նստի, ծովն ընկած լինի և առանց թրջուելու շողենալին մէջ դանուի, հիմակ ալ կ'ուզեն որ պատրիարքական դահճ վառօդի տակաւ մը վրայ կեցած լինի, և դուք, իբրև երեք դաշնակից դաւադիրներ, անոր կրակ տալու ետեւէ լինիք . . . : Այդ սուտ գուժկանները գիտեն որ մայրաքաղքիս մէջ ոմանք այլայլել, բորբոքել, յուզուել կ'սիրեն, կ'սիրեն իրական չարիքներ անտես առնելով, երևակայական չարիքներ փնտռել և աննպատակ շարժիլ: Հետեւապէս այս գունակ մարդիկ ամեն սուտումուտ լուրեր, մինչև անգամ զրպարտութիւններ խնդադին կ'ընդունին իբրև ճշմարտութիւն, փոյթ չէ թէ ի՞նչ աղբիւրէ կ'ծագին և ի՞նչ աղտոտ բերաններէ կ'արտադրին, բաւական է որ ըսուի թէ՛ Ս. Պատրիարքը վճտանդի մէջ է, և պատրիարքական աթոռը հրալեռի մը վրայ . . . թէև ստեպ այդ մարդիկ իրենց սրտին փափաքն ու ծածուկ դաւերն ուրիշ կ'վերադրեն և առանց երևելու՝ մինչև իսկ Ս. Պատրիարքին հօրը կ'փորեն . . . և կարգն է ըսել՝ Ս. Պատրիարքին մէկ տկար կողմն այս է որ, իր ճշմարիտ բարեկամներուն երբեմն կծու դիտողութիւններն անգոհնելով՝ այդ քսու ու բանսարկու մարդոց ու թեւադրութեանց կ'հաստայ . . . : Եւ որ բանիբուն մարդ կրնայ հաւատալ որ, Մուրատեանց մը, մեր դիտցած Մուրատեանցն, այս մեծահոգի, վէս, հպարտ բնաւորութիւնը, պատրիարքական աթոռն ելնելու համար դարան լարէ, Մանգուշի հետ դաւակցի, քեզի հետ խօսքը մէկ ընէ այդ նպատակին համար, մինչդեռ նա քաջ

գիտե թէ՝ ինչ փշալից, կնճուղտ, անհանդուրժելի պաշտօն մ'է պատրիարքութիւնը, ինչպէս կ'պաշտօնի արդի Պատրիարքը ժողովորդեան կողմէ, մինչդեռ քաջ գիտեմ թէ Ս. Եշմիածնէն ի դարձին ինքն յորդոր կարգացած է Ներսէս Արքազանին որ հրաժարականի խնդիրներ մէկդի ձգէ և իր իշխանութեան դեկը ձեռք առնելով՝ Ազգին աղէտից դարմանը խորհի, մինչդեռ քաջ գիտեմ որ, Աբւ. Մանուէլ թէեւ ստեպ աղատօրէն քննադատած է պատրիարքական արարքը, միշտ ականածութեան սահմանէն չենելով, սակայն երբեք չէ դրած թէ՝ պէտք է Աթոռէն վար լաճնու Ս. Պատրիարքը, նա մանաւանդ՝ անոր հրաժարականներուն ժամանակ՝ ցոյց տուած է ստեպ անոնց մնասակար հետեանքը, Եւ հիմակ կան մարդիկ՝ մինչև սնդամ զըօն, ծանրագլուխ անուն ունեցող երեսփոխաններ՝ որ քաղաքական նպատակներ կ'փնտռեն այդ սուտ լուրերուն մէջ և տրտմադին, ողբադին դէմքով զլուխ կ'օրին . . . առանց անոնց բուն աղբիւրը հետազօտելու և Լաւ, այդ հովերը Զմիւռէն կ'սփչեն, ինչպէս որ իմացայ, և այս տեղ պատրաստ թմբուկներու փողեր գտնելով՝ թնդին ու շփնդ կ'հանեն։ Չեմ կամիր առնուն տալ, քանի որ անոնք են այդ քսու մարդիկ և երբեմն լրագիրներու մէջ գիմակով կ'երկին, սակայն այս ստոյգ է որ կ'վերարբերին այն փոքրիկ խմբակին՝ որ այդ կողմն Գե. Արարականցն աղարտելու համար ամեն վատ փորձեր րնկէն ետև անոր վրայ բիծեր որոնելէն ետև, հիմակ ասպարէզ քնարած են իրենց անձնական կրից Կ. Պօլսոյ հրապարակն, ուր անշուշտ իրենց հաւատարիմ արբանեակներն ունին, և բաւական միամիտներ, որ այսքանը մտածելու չափ ինք քննին թէ՝ Ազգային Ժողովով քննարկար Պատրիարք մը Ազգային Ժողովով պաշտօնանկ կ'լինի, և չէ թէ այս ինչ անձին դառով կամ լրագրին խօսքով, եթէ իրօք դաւ կայ։ Բայց այդ երդուեալ այլ անգոր թշնամիներու բուն նպատակն պատրիարքական զահակալին պաշտպանութիւն չէ այլ ձեզ մըղտել և հասարակութեան կարծիքը աղտօրել։ Եւ կան լրագիրներ իսկ այս կողմն որ ղիտաբար կամ անդէտս դործիք ու խաղալիկ կ'դառնան թղթակից անունով երեցող մի քանի փոքրօղի մարդոց ձեռքն և անոնց աչքով կ'դատեն, և ականջովը կ'լսեն քաղաքիդ ամեն բաներն։ Թնդ Թէրճէմանը Էջփէսին, որ իր ողին ու գրին յայտնեց Մէզլուրեան էֆէնտիին ներկայած հերքման դիրք հրատարակելու մերժելով և իր ստախօս թղթակիցին բոլոր գրածներն իբրև պատ-

գամ ընդունելով, թղթակից՝ որ իրեն յատուկ դորժ բրած է և
կ'ըսուի, ձեր Գեր. Առաջնորդին ամեն շարժումները լրտեսել, թե-
մերն անգամ յատուկ գիրքեր գրել որ եթէ երբեք տեսնեն թե Ա-
ռաջնորդը ծուռ նստի, թե բարձրաձայն փունդտայ, իրեն իսկոյն
իմաց տան: Նոյն իսկ անցեալներն Մասիս լրագրին հրատարակած
ստայոգ և անճոռնի իմաստներով լի նամակն՝ իբր իր Զմիւռի թըղ-
թակցէն գրուած, ցոյց կ'տայ թե ինչպէս չարաչար կ'դործածեն
ոմանք խմբագրի մը գիրահաւանութիւնը: Երբ և նոյն դործարա-
նէն ելած է այդ գիրն, որ ձեր կողմը միայն ծիծաղ շարժեր է,
թէ և այս կողմն իր ստուգաբան յօժարամիտ մեկնիչներն ունեցաւ,
որոց մէջ անուանի է Քաթն ու արագաշարժը, մանաւանդ զբաւական
ինգիրներու մէջ. . . : Զարմանալի է սակայն որ Մասիս առանց
գիտողութիւն մ'իսկ ընելու կ'հրատարակէ այդ գիրն որ թէ իրո-
ղութեանց և թէ սկզբունքի մասին ստուծիւններ և սխալներ կ'պա-
րուակէ: Քիչ շատ բան հասկըցող լրագիր մ'այդպիսի լըռճուկ
գրութեան եթէ երես տայ անգամ՝ զոնէ երկու տողով կ'յայտնէ
թէ՝ անոր յետագէմ կարծեաց համամիտ չէ: Քանի որ Մասիս չէ
ըրած այդ գիտողութիւնն, իրաւունք ունիմ ըսելու որ Մասիս կ'ըն-
դունի կերպով մը՝ իբրեւ ստոյգ՝ անոր պարունակութիւնը: Եթէ
կողմէ՝ Մասիս կ'ընդունի որ այս ինչ տեղոյ վարժարանի մը ծրա-
գիրը լրագիրներու և ժողովրդեան քննադատութեանց քաջէն (իմա
բարտէն) անցնի, և ապա Գաւառական ժողովին և ապա Կեդրոնա-
կան Վարչութեան ներկայի ի վաւերացումն. Մասիս կ'ընդունի որ
դպրոց մը տառ տարուան համար անփոփոխելի, անայլայլելի ծրա-
գիր մ'ունենայ, և այդ ծրագիրն՝ եթէ Զմիւռնի համար լինի, զլեա-
ւորապէս եւրոպական լեզուաց ոյժ տայ. Մասիս կ'ընդունի որ լե-
զունագիտութիւնը գրամագլուխ է և գիտութիւնն անպէտ. Մասիս
կ'ընդունի որ տեսուչ մը՝ ձեռնհասութիւն կ'ունենայ՝ եթէ լուկ Վի-
յետ լինի լէ՛ է իրեն, լէ՛ ազգային հաղագրաց (որ զաղափարաց) լէ՛
Ջանադիր-լէ՛ան և լէ՛ անկեղծ-լէ՛ան ծախն. Մասիս կ'ընդունի որ սահ-
մանագրական ժողով մը՝ տեսուչ մը կարգելու համար՝ կ'պարտա-
ւորի նախ ժողովրդեան հաւանութիւնը ստանալ, կ'ընդունի որ՝ ա-
ռանց առաջուց ապահովուած և որոշուած գումարի՝ որոշեալ ծրա-
գիր մը կ'դորժաբերուի. Պ. Վախիւնի՛ն՝ այս և ասոր նման միջնա-
դարեան անձուկ գաղափարները կ'ընդունի միթէ Մասիս: Երես կող-
մէ՝ կ'հաւատայ թէ ժողովուրդը՝ չուզելով վճարել թոշակ՝ վստահ չի

Հաստատ ծրագիրներ չկան Չմուռնիոյ դպրոցները, և թէ պտուղը քարէլէն ետե միայն ծառի մը արե ու ջուր կ'տան. կ'հատայ թէ խիէքճեան էֆէնտիի ծրագիրն անհասարակ էր, և թէ Չմուռնիոյ վարժարանաց պէս նախնական դպրոցներու ծրագիրներն որոնք արեւմտեան յիշողի մէջ Հիմնական տարբերութիւններ պարունակած լինին. կը հատայ որ Մամուրեան էֆէնտին իբրեւ անպարտաւոր ան ղեկավար չէր հրապարեցուցած լինին, և թէ «Իսկ Հիւնքեարպէյէնտեան ձեռնհասութիւն ունէր իր ստանձնած տեսչութեան պաշտօնին մէջ. կ'հատայ որ Չմուռնիոյ ազգային վարչութիւններն խառնաշփոխ և իրարու չէր հարկ տուցին որոշուած կարգադրութեամբ կ'անօրինեն թէ կը թափան և թէ վարչային գործերը, եթէ կ'հատայ Պ. Վախիւնկի այս իմաստով գրած բաները կ'անդրեմ որ բացէ ի բաց յայտարարէ, որ ես ալ թէ դպրոցական խնդիրներու և թէ Չմուռնիոյ ազգային իրողութիւններու վրայ իմ ունեցած սկզբունքիս և ստացած ստորդ տեղեկութեանց վրայ կ'ընեն լուրջ գիտցածս խօսիմ. . . . Վասն զի առեւի կ'ընտրեմ խօսիլ Մասիի հետ քան թէ անձանաչ թղթակցի մը հետ, որ եթէ Մասիի մէջ չերեւէր բնաւ ուշադրութիւնս չպիտի գրաւէր: Քանի որ Մասի իր թեկն տակն առեր ու պատուեր է այդ գիրն, հաճի նաև յայտնել որ այդ ընդունելութեան շարժառիթը ղթարտութիւնն է թէ ոչ սկզբունքի համաձայնութիւնը:

Հատ երկար խօսեցայ, բարեկամ, քաղքիդ վրայ և գրեթէ մոռցայ ազգային ուրիշ մի քանի խնդիրներու ակնարկել: Գաւառներէն եկած լուրերը՝ սովին նկատմամբ՝ դեռ ևս տխուր են: Սովեւրոյ Յանձնաժողովն նոր եռանդով տեղ տեղ սպառնալից տառապանաց առաջն առնելու մտօք՝ նոր հանգանակութիւն մը կ'ընայ, մինչդեռ ազգային ժողովները քիչ մ'առեւի շարժում կ'ընեն, և Սահմանադրութեան վարչային կազմաւորութեան ձեւը նոր փոփոխութիւն մը կ'կրէ: Այժմ պիտի ունենանք պատասխանատու պաշտօնէութիւն և անպատասխանատու Պատրիարք: Նայինք ինչպէս պիտի քալէ այս նոր մեքենան և ինչ արդիւնք պիտի արտադրէ: Ունինք նաև Ս. Երուսաղէմի կանոնադիր մը, գործ Վսեմ Արսլանեան Ստեփան փաշայի, որու վիճակեցաւ, Նախախնամութեան անհասանելի անօրէնութեամբ, յօրինել զայն, ինչպէս որ տասն վեց տարի առաջ գրեթէ ինք գրի առած էր հին կանոնադիրն, որու ընդունելութեան առթիւ այնքան փոթորիկ յարուց Ամենապատիւ Եսայի Պատրիարքն, որպէս թէ զայն կէտ առ կէտ պի-

տի գործադրէր : Երանի թէ այս նոր կանոնագիրն՝ որ աւելի երկար, աւելի կնճռոտ և աւելի ոլորուտ է, իր նախորդին բաղդը չունենար : Հիմակ ամեն կանոն, որքան անոր տրամադրութիւնները սահմանափակեն իշխանութեան մ'արտօնութիւնները, սովոր են մարդիկ առանց առարկութեան ու դիմադրութեան ընդունելու, վասն զի իրենց ներքին տրամադրութիւնն է զայն չդործադրել : Այս տրամադրութեան մէջ կ'դտնուին սովորաբար մարդիկ երբ օրէնքը կը ծնի՝ չէ թէ բնական պիտոյից բերմունքէն՝ այլ բուռն պարագայից ստիպումէն : Առ հասարակ մեր մէջ օրէնքը կ'տպենք այլ չենք դործադրեր, կ'փոխենք այլ չենք բարեփոխեր : Վասն զի աւելի կ'սիրենք կատարուն հիմնադիր ունենալ քան թէ մեր բարեւոյց ու սովորութեանց վրայ հիմնեալ կատարելագործելի օրինադիր մը : Մեր դրութեան համեմատ Հոդանդոգներն ալ պէտք է որ սահմանադրական կամ ռամկավարական լինին և իրենց ծրագիրները ժամկոչներուն և անիրացուններուն վաւերացնել տան, որպէս զի շուտով անոնց դադարը պատրաստեն և հոգեհանգիստ կարգան : Միացուր այս պարագային օրէնքը գործադրել տալու համար իրական դօրութեան մը չըղոթիւնն և զարտուց տղիաութիւնն և կ'ունենան մեր օրէնսդրութեան նկարէն նկարագիրը :

Այս օրերս վերստին հանդանակութեանց առատութիւն կայ մեր մէջ. ամեն կողմէ միայն նուէր, բաժին կ'իսկրուի : Հուկայի վրայ ստացադրեր կ'վիտան, պարզ ու դունաւոր, և այս տաղնապալի ժամանակները Հայ ժողովուրդը կ'յուսայ միայն փրկուիլ դրամով քան թէ լուսով : Սովելոց համար նուէր, վարժարաններու համար նուէր, Ս. Երուսաղէմի պարտուց համար նուէր, նուէր և միշտ նուէր, և Ազգը կ'պարտաւորի վճարել այդ նուէրներն որ վերջէն վայելէ այդ նուիրատութեանց օգուտները : Սակայն՝ եթէ ցաւաւի բան մը կայ այս է որ, մի քանի հազուագիւտ բացառութեամբ, ունեւորներն ալ չունեւորին չափ կ'տան, և երբեմն աւելի քիչ : Այս աղէտալի միջոցին՝ քանի քանի հարուստներ՝ որ իրենց ողորմասիրութեան և հայրենասիրութեան կողմէ մեծ՝ այլ անարժան համբաւ կ'վայելէին, կորուսին այդ սուտ համբաւն ալ : Ներկայ դառն ժամանակն անոնց սրտին փորձաքարն եղաւ, սիրտ մ'որ միայն կ'յուզուի անբանական զեղխութեանց համար, որ միայն կ'բախի սին ու անոտի բաներու համար : Ատենեմ, չորս կողմն հարուստներ որ կնկան մը նայուածքին, դերասանուհւոյ մը համբոյրին, միմոսի մը

կատակին համար անբաւ ոսկիներ կ'վատնեն և հատ մը չեն ընծայեր բարեգործական ընկերութեան մը համար, կ'տեսնեմ մեծատուն կիներ որ քրջի կտորի մը, պարահանդէսի մը, նորատեսիլ ծաղկի մը համար լիաձեռն ոսկի կ'թափեն և բաժին մը չեն վճարեր օգտակար գործի մը համար: Եւ եթէ հարցընես պատճառը, մին կ'ըսէ — Ես վշտացած եմ ապերախ ազգէն, միւսը կ'ըսէ — Ես մեծ կտակ մը պիտի ընեմ ազգին, երբոր մեռնիմ. ուրիշ մը կ'ըսէ — Ս. Պատրիարքն անցածն օր ինձ չայցելեց կամ ողջոյն չտուաւ, այս կ'ստարկէ — մեր քաղաքականութիւնը ծուռ է. այն կ'յայտարարէ — եթէ Ա. . . պէյն ազգին տաս ոսկի տայ, ես հազար հար պիտի տամ. ուրիշ մը կ'մըմնջէ, Պատրիարքարանը թոյլ չտուաւ որ զաւկիս կնուրքը տունն ընեմ. ուրիշ մը կ'քրթմնջէ, պատրիարքական փոխանորդն իմ աղջիկս չուզած մարդու հետ նշանեց. ուրիշ մը՝ տէր պապան կասուս ծեծեց, և այլ ասոնց նման բարուրներ, որ միայն ծիծաղ կ'շարժեն և կ'ծածկեն անտարբերութիւն, ժլատութիւն, անմարդասիրութիւն և խիստ փոքր, անզոյ հոգիներ, որ չզիտեն մեծ դաղափարի, ասպագայի, ճշմարիտ փառքի համար զոհել անձնական նկատում, անձնական կիրք, անձնական վայելք . . . : Այսպիսի հարուստներ միայն իրենց համար կ'ապրին ազգէն դուրս, և հայութեան համար մեռած են . . . : Իսկ այն սակաւաթիւ հայ մեծատուններն որ ազգին տառապանաց կ'վշտակցին, որ ամեն առթիւ չեն զլանար վեհանձն առատասրտութեամբ սովի, թշուառութեան, տղիտութեան բացած վէրքերը բուժելու համար մեծադումար նուէրներ շնորհել, անոնք մեծ հոգի մ'ունին, ազգին համար կ'ապրին և յաւէտ պիտի ապրին անոր սրտին մէջ. . . :

Եթէ ժամանակս ներէր պիտի գրէի գիրք մը, պիտի յօրինէի հայլէ մ'որու մէջ մեր եսասէր հարուստները կարող լինէին իրենց կենաց պատկերը տեսնել. թերեւս այսպիսի հայլի մը մէջ իրենց դէմքը նշմարելով՝ սթափէին: Այս տեսակ գործի մ'աւելի յարմար է Ազգային Ընկերոս հեղինակին գրիչն, որ երբեմն սլաքի պէս երկու խօսքով ամբողջ կենսագրութիւն մը քանդակելու տաղանդն ունի: Թող քիչ մ'ալ իր պարտն անզոյ հայ մեծատուններու հացի ու խաղող ուղանին, պարտէզին, թատրոնին շուրջն ընէ և անտարապիտ հեղինակեան անսպառելի հանք մը պիտի գտնէ:

Թաղէրոս Բէլ Պարսիք տեսար անշուշտ, ժողովրդային բարուց զարեշտական նկարագիր մ'որ մեզի համար շատ գոյուելի չէ և այն

պիսի կծու ճշմարտութիւններ և տեսարաններ կ'ներկայէ որ նոյն իսկ Պօլսեցւոյն համար նոր, զարմանալի կ'երևին : Շատ անգամ կարծուածէն աւելի սուր աչք և սուր միտք պէտք են նշմարելու և դատելու իրողութիւններ ու առարկաներ որ մեզի սովորական ու անտարբեր կ'թուին, և Պարսի մէջ թէև օրին, զինին, քանդակ, բրնձի փոշին և կնկան երեսի սպիտակ ու կարմիր ներկը ստէպ կը կրկնուին, սակայն ամեն օր մեր տեսածներն ու լսածները, Պ. Պարոնեանի գրչին ներքե, զգալի, հրահանգիչ գոյն մը կ'առնուն, գրիչ մ'որ սովոր է խայթելով ուղղել, մինչդեռ կան մեր մէջ գրիչներ որ՝ տաճկական առածին պէս — ունք շինեմ ըսելով աչք կ'հանեն : Պարոնեան կարող է իր անունը չգնել իր գրուածոց ստորոտը, ճակատը կամ՝ ինչպէս հիմակ մօտա է, դադար, վան զի իր ոճն իր օտարադրութիւնն է, և գրիչ մ'որ իր ոճով կ'մատնուի՝ բաւական մեծ կարեւորութիւն և անձնաւորութիւն մ'ունի գրականութեան մէջ : Թէ՛ Մեղուքն ու Ճնճղուկին, թէ՛ Թարսիքն ու Եկեղեցւոյն, թէ՛ Լոյսն ու մութին, թէ՛ Ջուրն ու մութիկներու, թէ՛ Պարսի և նստուկի մէջ, թէ՛ հոս ու հոն կարգամ մեր աղային երդիծաբան գրիչն՝ առանց զինք տեսնելու, իր յատուկ ձայնէն ու ոճէն կ'ձայնչեմ :

Գրիչ ըսի՝ և միտքս եկաւ Փարսիի Գրիչն՝ որ բանաքննութեան մէջ օրէ օր իր հուշակը կ'տարածէ, հայ գրականութեան մէջ փոշիբը վարդերէն, հայկատակ խօսերը ծաղիկներէն որոշելու պաշտօնը հմտութեամբ և ուշադրութեամբ կ'վարէ, և այնքան աւելի մեծ արժէք ունի որքան որ անաղատ հողի մը վրայ իր գաղափարները ծաւալելու հնարը գիտէ : Փարսի յունիս-յուլիս տետրակին մէջ Գրիչը կ'քննադատէ երկարօրէն Հ. Գարեգին Ջարբանալեանի Հայերէն Գարսի-Նեան պարսի-Նեան : Կարգալու արժանի քննադատութիւն մ'որու մէջ Գրիչը՝ միշտ խնայելով՝ Հ. Ջարբանալեանի պատմական ու գրական գաղափարութիւնները տեղ տեղ կ'ուղղէ : Ըստ իս՝ այդ Գարսի-Նեան մէջ նոր քրականութեան մասը պարզապէս չոր ու ցամաք օրաբար-Նեան պարսի-Նեան մ'է, այդ ալ կրօնական ոգով գրուած և կիսկատար : Այս տեղ կ'օրինակեմ Գրիչն քննադատական յօդուածին այն կտորն որ Փարսի և Աբու Մահմա կ'պատկանի .

«Աւելի լաւ է յաջողել Հ. Ջարբանալեանը հայ լրագրութեան տեսութեան մէջ, որ և այս գլխի մեծագոյն մասն է բռնում (48

երեսից 38 երես) : Համառօտ ու ամփոփ ոճով անում է նա ներկայ դարու ընթացքում երևած հայ լրագիրների ու ամսագիրների պատմութիւնը , որոնցից շատերը խիստ կարճատե կեանք են ունեցել : «Ասոր ալ պատճառը , ասում է հեղինակը , եթէ յաճախ ընթերցողաց անտարբերութեան տրուած է , տարակույս չկայ որ շատ անգամ ալ խմբագրողք եղած են առիթ . երբ ուր որ հայրենեաց բարւոյն նուիրական ասպարէզ մը պիտի ըլլայ , քննելու խորհրդածելու և վիճելու , անձնականութիւն մուտ կը դնեն . և ուր ընդհանուրին շահը կը լռէ կամ կ'անհետանայ , հարկաւ նաեւ համակրութիւնն ալ » :

Սակայն այս տեղ էլ ստիպուած ենք նոյն նկատողութիւնն անել ինչ որ վերէն արինք ուսումնարանների առիթով : Ինչի՞ Հ. Զարբանալեանը մասնաւոր դէպքերում միշտ չէ ցոյց տալիս թէ ո՞ր պարբերական թերթերը հասարակութեան անտարբերութեան պատճառով սակաւատե կեանք են ունեցած , և որոնք խմբագրողների իրանց պարտաւորութիւնները չհասկանալուն համար յառաջադիմութիւն չեն դտած , սորանով կարելի էր մի դադարի տալ անաջիւնների արժանաւորութիւնների և վերջինների թերութիւնների վրայ : Բաց ի սորանից , որ աւելի կարևոր է , հարկաւոր էր ցոյց տալ թէ ինչ խնդիրներով աւելի զբաղուած էին առաջին հայ թերթերը և ինչով նորագոյնները : Այսպէսով հեղինակը միշտ կ'առնենար մի ճշմարիտ պատմական տեսութիւն ներկայացնել , և ոչ անկապ թէև ժամանակագրական կարգով դասաւորուած տեղեկութիւններ հաղորդել : որոնք շատ քիչ են նպաստում հայ մտքի յառաջագիմութեան վրայ ճիշտ ու որոշ հասկացողութիւն կազմելու :

Պէտք է ասել որ Հ. Զարբանալեանը այս երկու պահանջումները մասամբ կատարում է , բայց իւր սովորական ձևով , այսինքն այնպիսի մութ ու խորհրդաւոր խօսքերով , որ ընթերցողը չէ կարող հասկանալ թէ իսկապէս ինչ է ուզում ասել : Առնենք մի օրինակ նորագոյն հայ լրագրութիւններից : Ժամանակակից պարբերական հանդէսների մէջ երկուսը կան որոնք իրանց բովանդակութեամբ և ուղղութեամբ այնքան ծանօթ են Հայ հասարակութեանը , որ աւելորդ ենք համարում այդ մասին մի բան ասել մեր կողմից : Թուրքիայում Զմիւռնիայի Աբուլէ-է-Մահալլէ , և Ռուսաստանում Թիֆլիսի Փոքլը :

Սոցանից առաջինի վրայ այսպէս է խօսում հեղինակը .

«Երանգով և հրահրութեամբ լի լինել յ'է Արև. Մամուլ Կոլլեաճը, շըր է Ջօնսոնէն ին հրատարակէ Մ. Մանսֆէլտն. և որուն զրդի զգուշաւորութիւն և կարծեաց նուազ ազատականութիւն՝ առաւել փափաքել և զգուշացր ղեդի ընէ էր լինելին շարահրահրութիւնը:»

Իսկ Փոլի մասին այսպիսի դատողութիւն է տալիս.

«Դարագրոյն հրատարակութեան յնէ է Փորձ Երանգեայ հանդէսն որ ինքն բարդութեամբ Աբգարոս Յովհաննիսեանց ին պաշտօնէն է Տէրիս 1876 որպէս ընէ է վեր: Երանգեան գլխաւոր հանդիսից հեղեղութեամբ, նկատեաց առաջադրութեանը հետ յիշելով ազգային հին և նոր կեանքի առնուաճ պարտական ու մարտնչական պիւնկտիւնեանց յաճախութիւն, փափաքել է ինքն անընդհատ շարահրահրութիւնը. և աւելի զգուշաւոր ընտրողութեամբը կ'առնէնայ Ազգին ներկայ դատաւանական վիճակին վրայ իւր արժանաւոր ազդեցութիւնը:»

Եթէ չենք սխալվում, «կարծեաց ազատականութիւնը», որով մեղադրվում է Արև. Մանսֆէլտը, licenceի մտքով պէտք է ընդունել այս սեղ. վասն զի չենք կարող լինել տալ որ լրագրողութիւնը նոր ժամանակների գլխաւոր ոյժերից մէկը համարողը*, կարծիքի ազատութեան (liberté d'opinion) ընդդիմադրար լինի: Ինչպիսիք նորահումն է ուրեմն որ յիշեալ հմտալից թերթը մամուլի ազատութիւնը դէպ ի չարն է գործ դնում, և նորա խմբագրողները միշտ զգուշաւոր զրիչ չեն բանեցնում. բայց թէ երբ և որ դէպքերում, — այդ չէ պտում պատուելի հեղինակը: Դարձեալ, Փոլին ազդի ներկայ ուսումնական վիճակի վրայ իւր արժանաւոր ազդեցութիւնն ունենալու համար, խորհուրդ է արվում աւելի ղեկաւոր լինել (երեւի նիւթերի) ընդհրահրութեան մէջ. բայց թէ յիշեալ Հանգէսը ինչով է մեղանշել այս խորհրդի դէմ, կամ թէ ինչ պէտք է հասկանալ առ հասարակ «զգուշաւոր ընտրողութիւն» ասելով, — այդ նոյնպէս գաղտնիք է մնում ընթերցողի համար:»

ՀԱՅՆՈՒՐ

* «Ժողովրդաց փառասկան յառաջադիմութեան, ինչպէս նաև դատաւանական բարձրաձանց յիշ նպատակ մարտնչութեան ինքնութիւնն, մասնաւոր և լրագրութիւն: Երեւ գլխաւոր ոյժ, որոց առջև յաճախ արեւոյնք է իշխանութիւնն անգամ խոնարհել ու պիտի դառնայ» (էր. 463):

ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ

ԵՒՐՈՊԱՅԻ մեծ տէրութեանց միութեան փորձաքարն եղաւ Տուլ-
սինյոյ ժայռն, որու դէմ փշրեցաւ եթէ ոչ նիւթական իրենց բա-
րդական զօրութիւնն, և որ ազդ մ'եղաւ վերստին նոյնպիսի փորձ
մը չընելու: Տուլսինյո տրուեցաւ կամ պիտի տրուի Մօնդէնէկրոյի-
մասնաւոր բանակցութեանց վախճանին կ'սպասուի՝ Պէտրի պէյի և
Մատոնովիչի մէջ: Յունաստանի սահմաններուն խնդիրը բնապէս
կ'յետաձգուի, թէև Գէորգ թագաւորն իր ճառին մէջ կ'յայտարա-
րէ որ 4⁵ հազար զօրք պատրաստ ունի և 70 հազար ալ կ'պատ-
րաստի՝ «Աստուծոյ կողմէ օրհնուած զործն» (այսինքն Եպիքոսի և
Թեսալոյ առումը) գլուխ հանելու, և նոր պաշտօնէութիւնը պա-
տերազմի հակամէտ է, հակառակ Տէրութեանց որ կ'որդորեն Յու-
նաստանը չափաւորութեան և համբերութեան: Կ. Պօլիս հանդարտ
է, և միայն կ'վիճաբանի Բ. Գրան նոր մէկ շրջաբերականին վրայ,
որ կ'խոստանայ արժէթղթի տէրերուն անուղղակի տրոց մէկ մասը
վճարել պանքայի մը մատակարարութեամբ, իրեն վերապահելով
ընդհանուր հսկողութեան իրաւունքը, և Ռուսիոյ տրուելիք տու-
ղաքին խնդրոյն այս առթիւ կարգադրութիւնը: Գեսպանները կ'բո-
ղոքեն և կ'պահանջեն որ իրենց միջամտութեամբ կարգադրուի կամ
լաւ ևս է ըսել, կ'նձուտի խնդիրը: Ֆրանսայի մէջ անարտոնագիր
ժէզվիզներու ընկերութիւնները հետզհետէ կ'արտաքսուին, մինչ-
դեռ պահպանողական կուսակցութիւնն այս «ուրբ» հայրերու ար-
տաքսման վրայ սաստիկ զայրացած՝ կ'աղօթեն Աստուծոյ և մերթ
կ'հայհոյեն՝ խնդրելով որ Լոյովայի աշակերտներն իրենց վերադար-
ձնեն. մանաւանդ Օրինականները Վանտէի մէջ գումարուելով ու-
ղերձ մը կ'զրկեն Շանպօրի կոմսին «Այս նաւուղիդն որ միայն կա-
րող Քոնաբարդեանք ալ՝ որ պառակտուած են, նոր գլուխ մը
կ'փնտռեն և ամենքն այսպէս խեղճ Ֆրանսայի մէջ հին կուսակցա-
կան կռիւները կ'զրկեն՝ զրելու և գումարուելու աղատութեան
շնորհիւ: Լեոն պապն՝ որ կ'կարծուէր թէ իր նախորդին չպիտի
հետեի, կրակ ու բոց կ'փչէ Խաւրիոյ կառավարութեան դէմ. Ռու-
սիա, թէև Զինաստանի հետ աւրուիլ չուզեր, բայց զօրք ու նա-
ւատորմ՝ կ'պատրաստէ, Խաղաղական Ովկիանու մէջ. կ'ըսուի թէ
Աֆղանստանի նոր էմիրը սպաննուեր է և Էյուպ-խան վերստին աս-
պարէզ պիտի նետուի. Պարսկաստանի քրդական ապստամբութիւնը
կ'մեծնայ կ'ըսուի, և Շէյխ Ուպէյտուլլահ կ'յայտարարէ թէ՝ Թուրք
ու Պարսիկ քուրդերը միացնելով՝ մէկ անկախ ազդ պիտի կազմէ
ու վարէ . . . :

ՊԱՅՄԱՆՔ

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

Արեւելեան Մանկոյ տարե-
կան գինն է կամխիկ Զմիռնի
համար 3¹/₂, իսկ օտար երկրի
համար 4 Մէնիսիէ :

Խմբագրութեանս վերաբե-
րեալ ամեն նամակ, ձեռագիր
պէտք է ուղղել առ խմբագիր-
ունօրէն Մ. Մամուրեան, փոքր
Վէզիր խան, թիւ 65 :

Անվանք նամակ կամ ճրար
չընդունուիր :

ԳՈՐԾԱԿԱԼՔ

Բաժանորդ գրուիլ ուզողք
կրնայ դիմել

ԶՏԻՆՆԻՆ

ԽՄԲԱԳԻՐ-ՏՆՕՐԷՆ

Կ. ՊՕԼԷՆ

ՄԷԺ. ԳՈՐԾԱԿԱԼ ՄԱՍՆԱԺՈՂՈՎՆ
(ԵՔԷԻ ՏՈՒՔ ԺՈՂՈՎ, ԹԻՆ 2)

ՆԻՆՏԻՆԻՆ

ՄԷԺ. ԽՈՍՐՈՎ ԷՍԿԻՃԵԱՆ

ԱՂԷՆՆԻՆ

ՄԷԺ. ԿԱՐԱՊԵՏ Պ. ՇԻՐԻՏՃԵԱՆ

ՀԱՂԷՆ

ՄԷԺ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ՄԱՐՏԷՆԻՆ

ՄԷԺ. ՄԱՐՏԵՆ ՄԱՐՏԱՅԵԱՆՏ

Marseille

M. Siméon Mirzayantz.

ՄԱՆՆԻՆԻՆ

ՄԷԺ. Յ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ

Manchester

O. Ovaghimian Esqre

ԼՆՆՆՆ

ՄԷԺ. Յ. ՄԱԳՍՏԻՏՕՔ

London

Monsieur A. Maxoudoff.

ՎԷՆԷՆՆ

ՄԷԺ. ՇԱՀԻՆՕՔ Լ ՔՈՊՈՎԻՏ

Wien

M. M. Shahinoff & Poppovits.